

02 55ste jaargang
2023

HOLLAND

historisch tijdschrift

Middeleeuws Holland
in hout en steen

Inhoud

Middeleeuws Holland in hout en steen

- 50** **Redactioneel** | Middeleeuws Holland in hout en steen
- 52** **Elizabeth den Hartog** | De Griekse inscriptie op het timpaan van de abdijkerk te Egmond
- 60** **Edwin Orsel** | De Leidse Burcht opnieuw gedateerd
- 70** **Sterre Berentzen** | Niet alleen 'Totten armen behoef'. Het Oude Gasthuis voor alle Amsterdammers (circa 1350-1400)

Holland BLOC

- 80** *Tijdingen* – **Ad van der Zee** | Boerderijen en een kasteel bouwen in Masamuda
- 84** *Beeldessay* – **Christiaan Veldman** | Een getijdenboek op maat. Het Breviarium van Beatrijs van Assendelft
- 90** *Column* – **Sanne Frequin** | Een museum voor het Binnenhof
- 92** *Noten*
- 95** *Over de auteurs*
- 96** *Uithoek* – **Henk Looijesteijn** | Adelbertusakker, Egmond-Binnen

Middeleeuws Holland in hout en steen

Afb. 1 De processie die op 26 juni 2022 de relikven van de heilige Adalbert naar de abdij van Egmond bracht, 1100 jaar nadat graaf Dirk I van Holland dat liet doen. Foto: A. van der Zee, 2022.

Begin vorig jaar zorgde een opiniestuk van Hans Mol, emeritus-hoogleraar geschiedenis van Friesland in de middeleeuwen, voor enige opschudding. Het stuk kopte 'Help, de Nederlandse middeleeuwen dreigen in de marge te verdwijnen' en betoogde dat er in Nederland aan de universiteiten nog maar weinig interesse is voor de middeleeuwse geschiedenis van het eigen land. Dit is eigenlijk vreemd, zo stelde hij, want 'ons land ademt nog overal middeleeuwen'. Onder andere op Twitter ontlokte het stuk veel reacties. Mol kreeg uitgebreid bijval, al klonken ook enkele kritische geluiden. Tijdschrift *Holland* vond het derhalve hoog tijd voor een themanummer over de middeleeuwen. Met deze *special* willen wij laten zien dat de middeleeuwen in Holland inderdaad nog overal zichtbaar zijn, als je maar weet waar je moet kijken. We hebben ons daarom specifiek gericht op de gebouwde omgeving, met een typisch middeleeuws drieluik: adellijke gebouwen, religieuze vertrekken en stedelijke ruimtes.

In dit themanummer vindt u drie artikelen die ingaan op de genoemde bouwwerken. In de eerste bijdrage gaat Elizabeth den Hartog in op de benedictijnenabdij van Egmond, en dan specifiek het 12de-eeuwse timpaan van deze abdij dat tegenwoordig in het Rijksmuseum te vinden is. De Griekse inscripties die hierop de heilige Petrus aanduiden, waren in die tijd uitzonderlijk. Den Hartog gaat in haar artikel dan ook na hoe de Egmondse monniken erbij kwamen deze inscripties te laten plaatsen en wat dit betekent voor de plaats die het timpaan ingenomen moet hebben binnen de abdij. De tweede bijdrage is van de hand van Edwin Orsel, die de grafelijke Burcht in Leiden bespreekt. Hij beschrijft hoe met behulp van een nieuwe dateringsmethode werd achterhaald dat de Burcht een stuk later is gebouwd dan gedacht. Hierdoor werd men gedwongen de omstandigheden van de bouw te herzien en het belang van de Burcht in een

nieuw daglicht te plaatsen. Zo onderzoekt Orsel welke graaf verantwoordelijk is geweest voor de bouw en waarom. Wat wilde de graaf met de bouw van de Burcht bereiken? Het derde artikel gaat over het 14de-eeuwse Oude Gasthuis in Amsterdam. Sterre Berentzen analyseert in deze bijdrage de functie die het gasthuis vervulde binnen de stedelijke gemeenschap. Zij betoogt dat het gasthuis niet alleen werd bezocht door armen en zieken, maar juist door verschillende groepen uit de samenleving. Zo biedt het gasthuis een inkijkje in het Amsterdam tijdens de eerste fase van haar stadsontwikkeling.

In het Holland Bloc kunt u lezen hoe de middeleeuwen ook bij een breed publiek fascinatie kunnen oproepen. De vondst van een 14de-eeuws leeuwen skelet op het Binnenhof eind vorig jaar haalde zelfs het journaal. In haar column betoogt Sanne Frequin daarom dat het hoog tijd is dat Nederlanders meer te weten komen over de lange en bijzondere geschiedenis van ons Binnenhof. In Tijdingen neemt Ad van der Zee u mee naar Masamuda bij Vlaardingen, waar verscheidene middeleeuwse gebouwen volgens authentieke methoden worden nagebouwd en schoolkinderen de kans krijgen om zich volledig in de middeleeuwen onder te dompelen. Het Beeldessay van Christiaan Veldman toont u vervolgens het prachtig verluchte *Breviarium* van Beatrijs van Assendelft; een gebedenboek met bijzondere miniaturen die op haar persoonlijk waren afgestemd. Tot slot leest u in de Uithoek over de relieken van de heilige Adalbert in Egmond, wiens verering daar sinds 922 springlevend is. Henk Looijesteijn was bij de 1100ste viering en vertelt u erover. Zo ziet u: de middeleeuwen zijn dichterbij dan u denkt!

Roosje Peeters
Ad van der Zee
Laurien van der Werff
Christiaan Veldman

De Griekse inscriptie op het timpaan van de abdijkerk te Egmond

Het Egmondse timpaan identificeert Sint Petrus middels een inscriptie in foutief Grieks. In dit artikel wordt dit incurante gebruik van het Grieks geanalyseerd en wordt ingegaan op de beoogde lezer en de oorspronkelijke locatie van het timpaan in het abdijcomplex.

Van de voormalige benedictijnenabdij van Egmond is het rood zandstenen timpaan in het Amsterdamse Rijksmuseum, dat ooit de westgevel van de kerk sierde, stellig het meest aansprekende overblijfsel. Het 12de-eeuwse timpaan heeft zich als een van de weinige overblijfsels uit de Hollandse graventijd terecht in een brede belangstelling mogen verheugen en er is veel over geschreven.

Afb. 1 Het timpaan van de abdij van Egmond. Anoniem, 1121-1132. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Afb. 2 Gezicht op de abdij te Egmond-Binnen. Schilderij door Claes Jacobsz van der Heck, 1638. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Los van de twee hoekstukken aan de zijkanten die het timpaan in de muur verankerden is het boogveld 175 cm breed en 88 cm hoog. In de hoeken onderaan zijn kleine halffiguren weergegeven van een baardeloze jongeman links en een gesluierde vrouw rechts. De inscriptie aan de onderzijde van het timpaan identificeert deze figuren als Dirk VI (1114-1157), vanaf 1121 graaf van Holland, en zijn moeder Petronilla (circa 1082-1144), de echtgenote van graaf Floris II. Er staat in het Latijn: 'hic thid(e)ric orat – opus h(o)c pet(r)onilla dec(o)rat' (Hier bidt Dirk. Dit werk versierde Petronilla). De combinatie van deze twee figuren suggereert dat het timpaan tussen 1121 en 1130 tot stand kwam, tijdens de minderjarigheid van Dirk VI toen Petronilla namens hem het regentschap waarnam. Rond de boog staat: 'ianitor o celi tibi p(ro)num mente fideli + intromit(te) gregem sv(per)v(m) placans sibi regem' (O poortwachter van de hemel, laat deze gelovige, voor u knielende schare binnen en verzoen hen met de hemelkoning).

De genoemde poortwachter is Petrus, die midden op het timpaan is weergegeven. In zijn linkerhand houdt hij een kromstaf, rechts de twee sleutels van de hemelpoort. Verder draagt hij een met schubben versierde kazuifel met een opvallende rechthoekige halsopening. Hij wordt

geïdentificeerd door een inscriptie aan weerszijden van zijn hoofd: ΑΓΥΩC / ΠΙΗΤΡVC, heilige Petrus (afb. 3).¹

Qua vorm gaat deze inscriptie zonder meer terug op een Byzantijns voorbeeld, wat impliceert dat de Egmondse abdij over een Byzantijns ivoor of iets dergelijks beschikt moet hebben. De 'vergriekste' spelling van Petrus impliceert zelfs enige kennis van het Griekse alfabet. Ook de krullen die in twee rijen het hoofd van Petrus omkransen lijken aan een Byzantijns prototype

Afb. 3 Details van de Griekse inscriptie op het timpaan van Egmond. Anoniem, 1121-1132. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

te zijn ontleend.² Instructief is een vergelijking met een 10de-eeuwse ivoor van de heilige Demetrios, een soldatenheilige (afb. 4). Deze heilige heeft niet alleen hetzelfde haar als Petrus, maar ook de vierkante halsopening, en de vormgeving van zijn maliënkolder heeft wel wat weg van de vreemde schubben op de kazuifel van de Egmondse Petrus.

Petrus' kazuifel wordt omgeven door een boord dat in het midden naar onderen uitloopt in een verticale band met drie kruisjes erop. De zoom van de kazuifel is eveneens afgezet met een dergelijk boord. In de literatuur is het kledingstuk geïdentificeerd als een pallium, wat zou betekenen dat Petrus hier in zijn hoedanigheid als eerste paus is uitgebeeld.³ Een pallium is een witte stola die de drager aanvankelijk

zodanig om de schouders en hals drapeerde dat hij aan de voorzijde in V-vorm over de borst hing en de beide uiteindes over de linkerschouder omlaag vielen, de ene kant aan de voorzijde, de andere op de rug. Allengs kreeg het pallium een handzamer vorm, waarbij de huidige vorm, bestaande uit een cirkelvormige band die over de schouders wordt gedragen met een afhangende strook aan de voor- en achterkant voor het eerst in de 11de eeuw opduikt. Zowel op de band als op de afhangende stroken zijn kruizen aangebracht. Hoewel aanvankelijk alleen de paus het recht had een pallium te dragen, kregen vanaf de 6de eeuw ook anderen dit privilege, met name aartsbisschoppen en primaten. Zij ontvingen hun pallium van de paus bij hun wijding in Rome en mochten zich voordat het pallium hen in Rome was overhandigd officieel nog geen aartsbisschop of primaat noemen.

Hoewel de vorm van het pallium in de loop der eeuwen dus aan verandering onderhevig was en kleiner werd, is het kledingstuk op het timpaan niet eenduidig als dusdanig te identificeren. Zo zag het kledingstuk er althans nooit uit. Ook het in de Griekse kerk gedragen en aan het pallium verwante 'omophorion' heeft weinig met het Egmondse kledingstuk gemeen.

GRIEKSE INSCRIPTIES IN HET DUITSE KEIZERRIJK

Griekse inscripties zijn in het 12de-eeuwse Westen uitzonderlijk. De belangrijkste oorzaak hiervoor was de achteruitgang van de kennis van het Grieks, toen na de dood van keizer Theodosius in 395 het Romeinse keizerrijk in een oostelijk en een westelijk deel uiteenviel. Bijgevolg veranderde het Grieks in het Westen langzaam tot een slechts door een handjevol geleerden en theologen beheerste taal. Het beheersen van het Grieks werd zo bijzonder geacht dat deze kennis in biografieën en lofredes expliciet werd gemeld.⁴ Abt Wichard (1034/35-1058) van de Gentse Sint-Pietersabdij,

Afb. 4 Ivoor van de Heilige Demetrios. Byzantijns, 950-1000. Collectie Metropolitan Museum of Art, New York.

Afb. 5a Steen met de heilige Patrokles in de Sank-Patroklikirche in Soest. Foto: E. den Hartog.

Afb. 5b Detail: inscriptie met de Griekse letters op de steen met de heilige Patrokles in de Sank-Patroklikirche in Soest. Foto: E. den Hartog.

waarmee de Egmondse abdij goede banden had, was een van die mannen.⁵ Daarbij waren in het Grieks geschreven handschriften in het Westen zeldzaam. Men kende slechts tweetalige Bijbels waarbij het Grieks was getranscribeerd in Latijnse letters. Een Griekse grammatica bestond in het middeleeuwse Westen niet, al waren er wel in het Grieks vertaalde Latijnse grammatica's. Met deze bronnen en aan de hand van de zogenaamde *Glossaria* en *Ermeneutica* die hun oorsprong hadden in het Romeinse schoolwezen was het mogelijk een Griekse woordenschat op te bouwen. Vooral in de 12de eeuw deed men in de *Glossaria* en *Ermeneutica* pogingen het Griekse woord in onderdelen op te splitsen en ieder onderdeel etymologisch te verklaren.⁶ Al dit soort boeken waren, afgaande

op de Egmondse boekenlijsten, niet in de abdij aanwezig.

Een van de weinige andere 12de-eeuwse, in het Grieks gestelde bouwinscripties staat op een reliëf in de Sint-Patrokluskerk in Soest (Westfalen) dat de naamheilige van de kerk verbeeldt. Het reliëf bevindt zich tegenwoordig in de zuidelijke arcade op een van de schippijlers recht tegenover een steen die ene Heinricus gedenkt (afb. 5a en b). De lange Latijnse inscriptie op de Patroklos-steen begint bovenaan met het aanroepen van de heilige met daaronder dezelfde tekst in het Grieks. In vertaling staat er zoiets als: 'Heilige Patroklos, goede vader, (in het Grieks) Heilige, goede Vader (a[gi]os paterokalo[s])'. Langs de zijkanten gaat de tekst als volgt verder: 'Verlicht door deze naam, zie de etymologie van je naam zelf. Neem, ik smee je, mijn gift aan, deze steen ter ere van jou. Wees daarbij jouw dienaar Heinrich genadig!'

Een andere monumentale Griekse inscriptie liet Wilbald, abt van Stavelot en Corvey, aanbrengen op het nieuwe, vanaf 1148 door hem gebouwde abtenhuis in het klooster Corvey. Boven de deur kwam zijn eigen naam te staan, met het nummer dat Wibald innam in de successie van abten van het klooster en daaronder stond dan in Griekse letters 'scito te ipsum', een spreuk ontleend aan de tempel van Delphi, aldus Wibald in een brief aan Manegold van Paderborn.⁸

In het Grieks geschreven woorden waren prestigieus

GRIEKS IN HET 12DE-EEUWSE EGMOND

Als het Grieks destijds zo incurant was, hoe kwamen de monniken in Egmond er dan bij een Griekse inscriptie op het timpaan te zetten en hoe kwamen ze aan hun kennis? De Egmondse bibliotheek omvatte, voor zover wij weten, alleen Latijnse boeken. De enige tekst die een relatie had met het Grieks was het laatantieke *De nuptiis Philologiae et Mercurii* van Martianus Capella. De abdij kreeg het 9de-eeuwse exemplaar in de late 10de eeuw ten geschenke van aartsbisschop Egbert van Trier (977-993), een zoon van de Hollandse graaf Dirk II.⁹

Het boek beschrijft het huwelijk tussen Mercurius en de filologie. Deze laatste neemt zeven geschenken mee, de ‘artes liberales’, die in de boeken drie tot en met negen uitvoerig en in begrijpelijk Latijn uitleggen waar zij voor staan. Heel anders zijn de eerste twee boeken van het werk waar het eigenlijke huwelijk in uiterst curieus en moeilijk Latijn wordt beschreven met veel Griekse leenwoorden.¹⁰ Vanwege het ongebruikelijke taalgebruik, de vele Griekse leenwoorden en de allegorieën gold de tekst als een hard te kraken noot die de doorzetters zou belonen met kennis en inzicht in de onzichtbare aard van de waarheid en het verschil tussen aardse kennis en hemelse wijsheid.¹¹

In een boeiend artikel over de Karolingische interesse in de Griekse woorden in de tekst van *De Nuptiis* geeft O’Sullivan aan dat die voortkwam uit een hang naar het obscure. Aan het opdiepen van de benodigde kennis om het obscure te ontsluiten diende gewerkt te worden. Het proces voorkwam intellectuele luiheid, prikkelde de geest en vergrootte het mysterie. In het Grieks geschreven woorden waren

prestigieus, aangezien Martianus ze veelal gebruikte voor de namen van godheden en het heilige.¹² Opmerkelijk is dat de tekst, juist vanwege het gebruikte Griekse vocabulaire, veel aantrekkingskracht uitoefende.¹³ Geleerden kanden de tekst

hier op uit, stelden verklarende woordenlijsten op, en ga zo maar door. Deze glossen komen voor het eerst in vroeg 9de-eeuwse handschriften van *De Nuptiis* voor en waren deel gestandaardiseerd. Vanuit het Franse klooster Corbie verspreidde de geannoteerde tekst van *De Nuptiis* zich naar andere Karolingische kloosters en uiteindelijk ook naar Egmond.¹⁴

Interessant in relatie tot het Egmondse timpaan is dat de glossen van *De Nuptiis* soms in gewone, soms in Griekse letters staan weergegeven en dan Griekser zijn dan Grieks. De Eta genoot de voorkeur boven Epsilon, de Theta boven de Tau en de Omega boven de Omicron. En dat is precies wat er in Egmond is gebeurd. De Omega neemt de plaats in van de Omicron en de Eta van de Theta, terwijl de naam Petrus op zijn Latijns is gespeld en niet als het Griekse Petros. Het lijkt hier dus niet zozeer om ‘fouten’ te gaan, de idee was juist het Grieks zo verheven mogelijk te doen lijken.¹⁵ Het is zelfs denkbaar dat de Egmondse *De Nuptiis* een rol speelde bij de keuze om de woorden ‘heilige Petrus’ te vergrieksen. Het was exotisch en raadselachtig, en verleende Petrus distinctie. Het Grieks wekte de indruk van eruditie en prikkelde de geest.

Hoe plausibel het bovenstaande ook klinkt, probleem is dat het timpaan 12de-eeuws is, Martianus’ tekst in de late 9de eeuw populariteit genoot en de abdij het boek in de late 10de eeuw ten geschenke kreeg, zodat er een gat van zo’n honderdvijftig jaar zit tussen timpaan en boek, dat getuige de geringe gebruikssporen geen favoriete lectuur was in Egmond.¹⁶ Voor het Grieks in de Egmondse inscriptie zal dus een andere bron moeten worden gezocht.

HET VERDWENEN ANTIPENDIUM ALS VOORBEELD?

Nu was er in Egmond een tweede inscriptie waarin het Grieks een rol speelde, ouder dan die op het timpaan. Deze bevond zich op het – thans verdwenen – antependium (frontplaat) van het hoofdaltaar dat graaf Dirk II aan de abdij schonk, waarschijnlijk ten tijde van de inwijding van de kerk, ergens tussen 975 en 980. In vertaling stond er: ‘Dit altaar, gemaakt ter ere van God en van de vorst der apostelen de heilige Petrus en van de bekwame belijder van Christus Adelbert, hebben de eerbiedwaardige graaf Dirk en zijn geliefde echtgenote uiterst devoot aan God en de voornoemde heiligen opgedragen, versierd met goud en edelstenen, in de hoop op de eeuwige beloning voor zichzelf, voor hun ouders en voor hun kinderen’.¹⁷ Gelukkig beschreef Willem Heda (circa 1450-1525) het stuk uitvoerig. Hij meldt dat het een vierkante vorm had (bedoeld wordt rechthoekig) en was omlijst door een tekst in ‘Romeinse majuskels, of waarlijk Attisch (= Grieks) schrift’ (continent in circumferentia literis majusculis Romanis, sive verius Atticis Hanc scripturam). In 1673 noemde Buchelius dit absurd en ging uit van gotisch schrift.¹⁸ Hof meende dat het om een inscriptie in het Grieks ging, Verkerk om Romeinse majuskels.¹⁹ De oplossing van het probleem is vrij simpel. Heda zal niet zomaar over Attisch schrift zijn begonnen – hij schreef zelf immers in het Latijn en zal geweten hebben waarover hij sprak. Waarschijnlijk bedoelde hij inderdaad dat de tekst in Romeinse majuskels was geschreven, maar dat er daarnaast ook Grieks schrift was toegepast, zoals op het Egmondse timpaan. Daar was niets absurds aan, want door het huwelijk tussen de Byzantijnse prinses Theophanu en Otto II in 972 was de interesse voor het Grieks in de late 10de eeuw tijdelijk enigszins opgeleefd, zoals hieronder aan de orde komt.

Dat het antependium niet van Egmondse makelij was, staat buiten kijf. Verkerk dacht aan Gents werk. Met de Pietersabdij aldaar had de abdij immers een hechte band. In het laat 10de-eeuwse Gent heb ik echter geen interesse in het Grieks kunnen bespeuren (dat kwam pas in de 11de eeuw). Die interesse was wel manifest in het Trier van bisschop Egbert, die, zoals gemeld, een zoon was van de stichters van de Egmondse abdij en het genoemde antependium. Ook Egbert had zich gul betoond aan Egmond door schenkingen van een gouden kruis, misgewaden, liturgische boeken en een zilveren schrijn vol heiligenreliëken.²⁰ Daarbij was Trier een belangrijk centrum van edelsmeedkunst. Het ligt daarom voor de hand dat Egberts ouders het kostbare antependium in Trier lieten vervaardigen. Belangrijker nog is dat er in Ottoonse handschriften dikwijls Griekse woorden voorkomen, zeker in het milieu rond bisschop Egbert, dat in deze een leidende rol vervulde.²¹ In Trier vervaardigden kunstenaars rond 984 een in goud geschreven prachthandschrift, het zogenoemde evangeliarium van Ste Chapelle (Parijs, Bibliothèque Nationale Cod. lat. 8851) met rondom de voorstelling van Christus in Majesteit bij wijze van titel een psalmvers in Griekse majuskels, wat navolging vond in twee handschriften uit Echternach, een klooster dat in 1028 vanuit Trier was hervormd. Evenals het goud was het Grieks bedoeld als een kostbaar ornament, verwijzend naar de taal waarin de Bijbel oorspronkelijk geschreven zou zijn.²²

Hoe dan ook, afgaande op de zeldzaamheid van het Grieks in het Latijnse Westen kan het op een en dezelfde plaats voorkomen van twee inscripties met Grieks schrift niet op toeval berusten. Het heeft er alles van dat het Grieks

*Het Grieks wekte de indruk van
eruditie en prikkelde de geest*

Afb. 6 Folio uit het Evangelarium van Egmond: Dirk en Hildegard plaatsen het evangelarium op een altaar. Collectie KB Nationale Bibliotheek, Den Haag, 76 F1, fol. 214v.

van de inscriptie op het Egmondse timpaan gemodelleerd was naar het Egmondse antependium. Aldus stond het timpaan in de traditie van de eerste schenkingen van het Hollandse gravenhuis. Dat gebeurde overigens ook op een andere manier, zoals Klomp heeft betoogd. Behalve het antependium schonken Dirk en Hildegonde de abdij het Egmondse evangelarium met daarin twee miniaturen, waarvan de eerste de opdracht en schenking van het boek door het tweetal aan de heilige Adalbert verbeeldt, en de tweede hun hoop op zijn voorspraak bij God (afb. 6 en 7). Ditzelfde tweeledige karakter is eigen aan het Egmondse timpaan.²³ Ciggaar beargumenteerde dat het grafelijke dubbelportret op de beide miniaturen eveneens een Byzantijnse origine had en dat het timpaan dit aspect van de miniaturen reflecteerde.²⁴

DE PLAATS VAN HET TIMPAAN

Dit brengt mij op de beoogde beschouwer en de oorspronkelijke locatie van het timpaan. Aangezien het westfront van de abdijkerk pas eind 12de eeuw gereedkwam, moet het uit de jaren 1120 daterende timpaan eerst elders zijn gelokaliseerd. Bekend is dat Petronilla in de jaren 1120 herbouwplannen had voor de abdijkerk die zij klein en weinig prestigieus vond. De bronnen suggereren zelfs dat ze de oude abdijkerk had laten afbreken. Als ze iets afbrak, kan dat alleen een deel van de oude kerk zijn geweest, nooit het gehele bouwwerk, want de diensten en het officie moesten ongehinderd voortgang vinden. De monniken tijdens een jarenlange bouwcampagne hun kerk te ont-nemen, zou ongehoord zijn geweest. Juist om dat te voorkomen was het gebruikelijk rond het oude koor heen te bouwen en het pas af te breken wanneer het nieuwe grotendeels was voltooid. Zo zal ook de gang van zaken in Egmond zijn geweest. Dat Petronilla na de dood van haar man Floris II (†1122) de intentie had te bouwen blijkt uit de schenking van 13 pond ‘ad edificium templi’, voor de bouw van de kerk.²⁵ Bekend is ook dat de monniken Petronilla tegenwerkten en dat de herbouw van de abdijkerk na 1130 onder de nieuw aangestelde abt Wouter pas goed op gang kwam. Hij trof, zo staat er in de Egmondse abdikroniek, bij zijn aantreden een vervallen boel aan,

*Was een Latijnse tekst voor de
gemiddelde leek van die tijd al
abracadabra, het onderscheid
tussen Griekse en Latijnse letters
zal hem ook vreemd zijn geweest*

wat niet wil zeggen dat er in de voorgaande jaren niets van de nieuwbouw was gerealiseerd. In 1136 vonden de eerste altaarwijdingen plaats, in 1139 waren koor en transept voltooid, en in 1140 of 1143 gewijd. Met het schip moest toen nog worden begonnen.²⁶

Ten tijde van ingebruikname van het koor, moet er, aldus Klomp, een noodmuur zijn geweest. Hij vermoedde dat het timpaan aanvankelijk de entree in die noodmuur sierde en pas toen genoemde noodmuur werd afgebroken naar de westzijde van het schip verhuisde.²⁷ Als er al sprake was van een noodmuur of noodafscheiding (de bronnen spreken namelijk van een noodgebouw) zal die pas begin jaren 1140 tot stand zijn gekomen wat te laat is voor het timpaan dat tussen 1121-1130 dateert. Ergo, het timpaan zal ergens anders hebben gezeten, vermoedelijk op een bouwdeel dat voor 1130 in de steigers stond. De volgorde van de altaarwijdingen in acht nemend bevond dit bouwdeel zich aan de zuidzijde.

Was een Latijnse tekst voor de gemiddelde leek van die tijd al abracadabra, het onderscheid tussen Griekse en Latijnse letters zal hem ook vreemd zijn geweest. Het timpaan zal zich daarom tot de monniken hebben gericht en bevond zich waarschijnlijk boven de entree waardoor de monniken vanuit het aan de zuidzijde gelegen kloosterpand meermalen per dag de kerk betraden. Deze ingang bevond zich tegenover het altaar van Sint Benedictus in het zuidtransept en was bereikbaar vanuit de sacristie.²⁸ De afbeeldingen van de biddende Dirk en Petronilla, die zichzelf als opdrachtgeefster profileert, herinnerden de monniken aan hun verplichtingen jegens het zielenheil van de leden van het Hollandse gravenhuis en vooral jegens hun directe weldoeners. Hun gebed moest Dirk en Petronilla een plaats in de hemel bezorgen.

Afb. 7 Folio uit het Evangelarium van Egmond: Dirk en Hildegard knielen voor Sint Adalbertus, de patroonheilige van Egmond. Collectie KB Nationale Bibliotheek, Den Haag, 76 F1, fol. 215r.

De Leidse Burcht opnieuw gedateerd

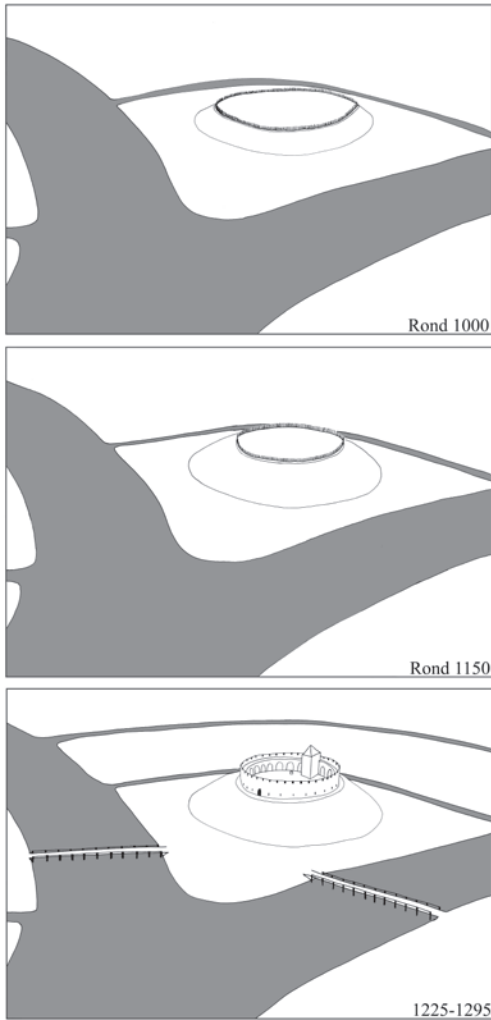
De Burcht is het trotse middelpunt van Leiden. Toen de ringmuur rond 2000 begon te scheuren was dat voorpaginanieuws. Nieuwe metingen en innovatief morteldateringsonderzoek gaven toen nieuwe inzichten over de historie van de Burcht.

Afb. 1 Maquette van Leiden rond 1200, met de burcht op het eiland in de Rijn. Hier is op de motte een ringmuur weergegeven die er vermoedelijk niet is geweest. Tentoonstelling Archeologisch Centrum, Leiden. Foto: Erfgoed Leiden en Omstreken.

KORTE HISTORIE

De Leidse Burcht is ontstaan als een motte, een door mensen opgeworpen heuvel, van ongeveer vijf meter hoog (Afb. 2a).¹ Hierop volgden drie verhogingen totdat er rond het jaar 1000 een negen meter hoge heuvel stond, vermoedelijk bekroond met een houten palissade (Afb. 2b). Rond 1150 vond de laatste verhoging plaats tot het huidige niveau van ongeveer elf meter, waardoor de motte een van de groot-

Afb. 2 Boven (2a): Reconstructie van de Burcht rond 1000. Midden (2b): Reconstructie van de Burcht rond 1150. Onder (2c): Reconstructie van de Burcht tussen 1225 en 1295. Tekening door E.D. Orsel.

ste van Nederland is (Afb. 2c).² Op deze indrukwekkende motte staat een ronde weermuur van tufsteen met schietgaten en kantelen.³ Aan de binnenzijde van deze muur loopt een weergang op bakstenen spaarbogen. Bij de oorspronkelijke opzet behoren een kleine toegangspoort aan de westzijde, een vierkante toren aan de oostzijde, een toilet aan de zuidzijde en een vrijstaande waterput. Aangezien de weergang van baksteen

is en de schietgaten originele bakstenen ontlastingsbogen hebben, kan deze ringmuur niet eerder dan omstreeks 1200 gebouwd zijn. Volgens de laatste bouwhistorische inzichten komt baksteen namelijk pas omstreeks 1200 voor het eerst in Nederland voor.⁴ In de ringmuur van de Burcht zou een dunnere geheel tufstenen muur zijn opgenomen.⁵ Uit originele opmeetschetsen uit 1964/1965 blijkt echter dat er geen oudere muur aanwezig is, maar dat 13de-eeuws werk ingepakt was door latere bakstenen herstellingen.

In 1651 kocht de stad Leiden de Burcht van de laatste burggraaf en maakte er een recreatiepark van.⁶ De stad was zich bewust van de lange en belangrijke historie en prestige van de plek en onderhield het geheel goed. Daarbij waren soms ingrijpende herstellingen nodig, die nu het beeld bepalen. De hoofdvorm van de ringmuur is 13de-eeuws, maar met name de binnenzijde vertoont nog origineel middeleeuws werk.

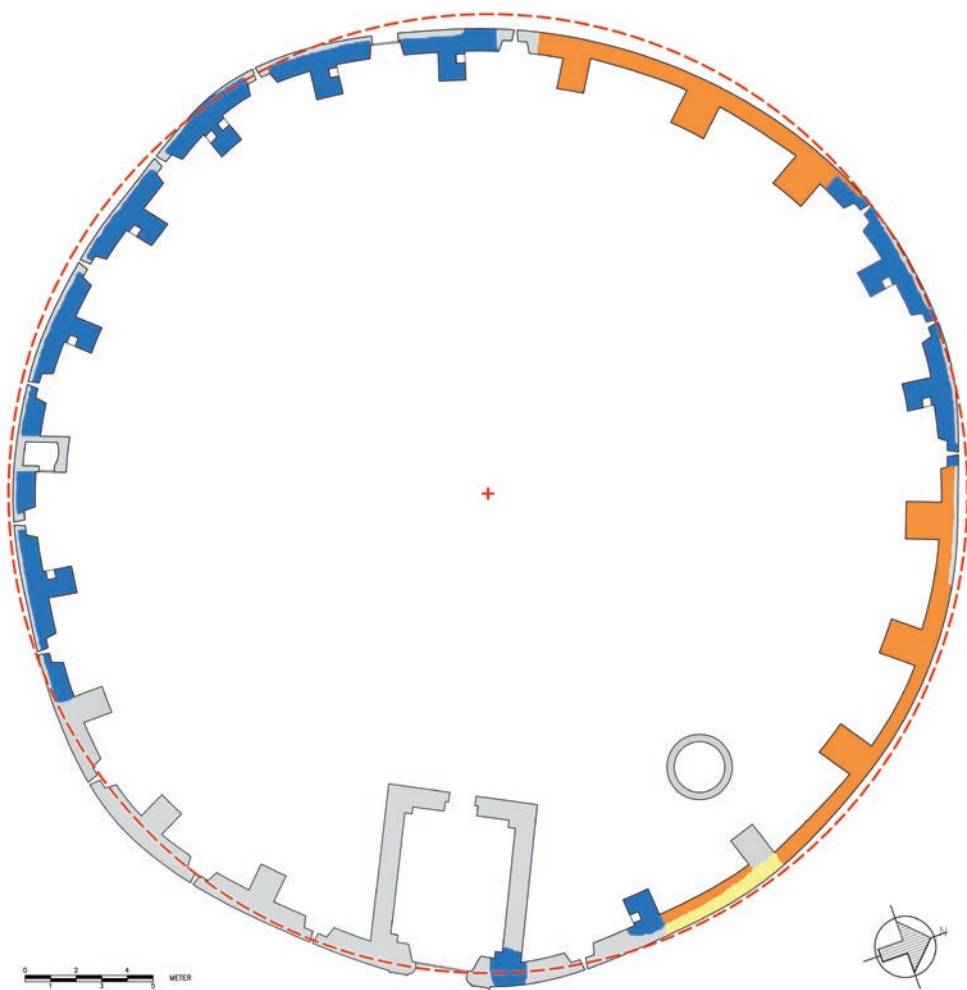
UITZONDERLIJKE UITKOMSTEN

Ook begin 21ste eeuw waren weer reparaties van de ringmuur nodig. Om hierover goede besluiten te kunnen nemen deed de afdeling Monumenten & Archeologie van de gemeente Leiden uitgebreid onderzoek. Eerst onderzocht men de bouwtechnische staat van muur en heuvel. Daarnaast is uitgebreid archiefonderzoek gedaan om de lotgevallen van de Burcht en de onderhoudsgeschiedenis van de ringmuur te achterhalen. Ten slotte hebben archeologen de funderingen blootgelegd voor onderzoek en gingen bouwhistorici de historie van de ringmuur na, met opmerkelijke resultaten. Bij het nameten van de Burcht bleek dat de ringmuur exact rond is geweest en is uitgezet met een straal van vijf Rijnlandse roede (Afb. 4). Latere verzakkingen en herstellingen hebben voor de vervormingen gezorgd. Een exacte ronde vorm kan eigenlijk alleen als deze nieuw wordt gebouwd. De cirkelvorm was eenvoudig uit te zetten op de platte bovenzijde van de motte door het inslaan van

Afb. 3 De oostzijde van de Leidse Burcht. Foto: L.J. Smals, 2010.

Afb. 4 De bouwfases van het huidige muurwerk van de Burcht. Blauw is middeleeuws werk, oranje is 18de-eeuws en lichtgrijs 19de- en 20ste-eeuws. De stippellijn geeft de cirkel van 10 Rijnlandse roeden weer, met het kruisje als middelpunt. Tekening door E.D. Orsel (op basis van tekening door D. van Pijkeren, architectenbureau Veldman, Rietbroek, Smit).

een paaltje, waarna met een lang touw een cirkel rond het paaltje werd beschreven. De opmetingen tonen aan dat zowel de gehele plattegrond als het opgaande muurwerk zijn uitgezet in maatverhoudingen van de Rijnlandse maat. Controlemetingen door middel van een laser-scan in 2019 hebben deze eerste bevindingen van een mathematisch model bevestigd.

MORTELDATERING

Een belangrijk onderdeel van het bouwhistorisch onderzoek was een poging om de originele delen van de ringmuur te dateren op basis van de gebruikte mortel. Het bij bouwhistorie gebruikelijke dendrochronologische onderzoek kon hier niet plaatsvinden, omdat de ringmuur

geen contemporain hout bevat. Deze destijds voor Nederland nieuwe dateringsmethode is gebaseerd op koolstof-14 (C-14) datering van de gebonden koolstof in kalkmortels.⁷ Het principe van radioactieve koolstofdatering stamt uit de laatste helft van de 20ste eeuw. C-14 is een radioactieve isotoop die ontstaat doordat kosmische straling botst op de atmosfeer. Planten en andere levende wezens hebben een gelijke C-14 concentratie als in de atmosfeer, omdat planten C-14 absorberen bij fotosynthese en vervolgens opgegeten worden door dieren, die ook weer gegeten worden, enzovoort. Maar als een organisme sterft, dan vermindert de concentratie volgens de zogenaamde halfwaardetijd. Dit is de constante snelheid waarmee radioactieve isotopen vervallen, totdat er geen straling meer is. Dit principe biedt zo een ingebouwde klok waarmee organische stoffen kunnen worden gedateerd. Mortel is natuurlijk geen organische stof, maar onderzoek wees uit dat deze wel degelijk met de C-14-methode te dateren is. Een voorwaarde is dat deze mortel op kalk is gebaseerd. Bij het uitharden van kalkmortel wordt namelijk koolstofdioxide geabsorbeerd en dus C-14 opgenomen. Vanaf deze opname begint het aftellen van de C-14 klok.

Voor het dateringsonderzoek is samengewerkt met het team van het *International Mortar Dating Project*.⁸ De onderzoekers van dit project ontwikkelden een methode waarmee ze tot een betrouwbare C-14 datering van kalkmortels konden komen.⁹ De resultaten spreken voor zich. Zo werd de klokkentoren van de kerk van Jomala (Åland, Finland) met een dendrochronologische datering van 1281 door vijf mortelmonsters tussen 1279 en 1290 gedateerd.¹⁰ Een ander voorbeeld is de Basilica Ulpia uit Rome, gebouwd door Trajanus tussen 106 en 112 AD, met een morteldatering tussen 80 en 140 AD.¹¹ En als laatste het kerkschip van Sund (Åland, Finland) waarvan de hoogstwaarschijnlijk originele crucifix dendrochronologisch gedateerd werd tussen 1236 en 1246 en de mortel

een datering opleverde tussen 1240 en 1295.¹²

De mortelmonsters van de Leidse Burcht zijn genomen en geprepareerd door de Universiteit van Abo (Finland) en gedateerd door de Universiteit van Aarhus (Denemarken). Ter referentie zijn ook monsters genomen van het hoogkoor van de Leidse Pieterskerk, dat dendrochronologisch is gedateerd op 1405 ± 6 jr. De AMS-morteldatering van de Pieterskerk leverde een bepaling van de ouderdom op tussen 1390 en 1460 (95,4% zekerheid). Dit is een betrouwbare datering gezien de dendrochronologische datering van 1405 ± 6 jr. Gelukkig kwam ook uit de mortelmonsters van de Burcht een AMS-datering en wel met een heel verrassend resultaat: één monster van de ringmuur van de Burcht dateert tussen 1225 en 1295 (95,4% zekerheid), een ander dateert tussen 1260 en 1285 (68,2% zekerheid). De lagere zekerheid maakt deze laatste datering wat minder betrouwbaar, maar hij valt wel binnen de meer betrouwbare ruimere datering en zou deze dus verder begrenzen. Deze dateringen liggen opvallend later dan de vermoede bouwdatum van rond 1200 voor de ringmuur en geven hiermee een nieuwe dimensie aan de bouwgeschiedenis van de Burcht.

EEN OUDERWETSE BURCHT

Door een herbouw van de ringmuur tussen 1225 en 1295 kan voorzichtig worden geconcludeerd dat een eventuele verwoestende belegering van de Burcht in 1204 tijdens de Loonse oorlog (1203-1213) waarschijnlijk niet heeft plaats gevonden – zoals altijd werd gedacht – omdat juist veel later is herbouwd.¹³ De nieuwe hypothese is daarom dat de Burcht pas na 1225 door een graaf van Holland is gebouwd, in een volmaakte cirkelvorm, onderdeel van een mathematisch model met maatverhoudingen volgens de Rijnlandse roede. De ronde vorm heeft een symbolische betekenis als de perfecte vorm, voorbehouden aan het allerhoogste sociale niveau van de landvorsten en de hoge adel.¹⁴

Baksteen werd vanaf het begin van de 13de eeuw hét bouw materiaal

In de kastelenbouw was de toepassing van een motte met ringmuur na 1225 echter behoorlijk ouderwets, voor het bouwen in tufsteen gold hetzelfde.¹⁵ Baksteen werd vanaf het begin van de 13de eeuw hét bouw materiaal. Zo bouwde de graaf waarschijnlijk tussen 1183 en 1199 het Leidse Gravensteen al in baksteen, net als zijn latere residentie in Den Haag.¹⁶ Het motief voor de herbouw van de ringmuur zal dus niet zozeer defensief zijn geweest, maar veel meer symbolisch. De reconstructie van de Leidse Burcht in conservatieve ronde vorm en ouderwetse tufsteen kan opgevat worden als een doelbewuste poging een verondersteld historisch stamslot van de graven van Holland te herscheppen, want een stamslot van de Hollandse graven was niet bekend. Hiermee legitimeerde de bouwheer zijn hoge status, die gegrond was op zijn aanzienlijke afkomst en de belangrijke historie van het grafelijke geslacht.

WIE VAN DE DRIE?

Op basis van de nieuwe datering van 1225-1295 zijn er drie gegadigden onder de Hollandse graven als mogelijke bouwheer; Floris IV (graaf van 1222-1234), Willem II (graaf van 1234-1256) of Floris V (graaf van 1256-1296). Dat de herbouw door Floris IV tussen 1225 en 1234 ter hand werd genomen is minder waarschijnlijk vanwege de bouw van een nieuwe residentie in Den Haag in het tweede kwart van de 13de eeuw, waardoor Leiden aan betekenis inboette.¹⁷

Voor Willem II en Floris V gold dat beiden met Leiden verbonden waren door hun veronderstelde geboorte op het grafelijke hof

aldaar.¹⁸ Willem II stond in hoog aanzien als graaf van Holland en werd bovendien in 1247 tot Rooms-koning gekozen, bevestigd door een sterk gesteunde herverkiezing in 1252.¹⁹ Zijn bijzondere status kan aanleiding zijn geweest het – veronderstelde – voorvader-

lijke stamslot te herbouwen. Al in 1256 kwam Willem II, voordat hij tot keizer kon worden gekroond, tragisch aan zijn eind tijdens een veldtocht tegen de West-Friezen.

Binnen het tijdvak van 1225-1295 komt Floris V eveneens in aanmerking als bouwheer van de ringmuur, op basis van de dynastieke activiteiten van deze, zich sterk van zijn koninklijke afstamming bewuste graaf. Floris was natuurlijk als kind van Willem II een koningszoon. Daarnaast was een van zijn voorvaders Floris III, die in 1162 getrouwd was met Ada van Schotland, kleindochter van de Schotse koning David (1124-1153). Tijdens zijn opvoeding was Floris V sterk bewust gemaakt van zijn koninklijke afstamming.²⁰ De tweede morteldatering van 1260-1285 (hoewel met een minder betrouwbare significantie van 68,2%) wijst ook in zijn richting. Floris V was zeer actief met de uitbouw van het graafschap en het bereiken van een erfelijke dynastie. Hij streefde ernaar, met de huwelijkspolitiek voor zijn kinderen en zijn poging om de Schotse troon in handen te krijgen, de toekomst van zijn geslacht veilig te stellen door een erfelijke dynastie te vestigen.²¹ Daarom zocht hij toenadering tot Edward I, koning van Engeland, wat leidde tot een bondgenootschap en huwelijksverbintenissen tussen hun kinderen.²² Zelf maakte Floris V aanspraak op de Schotse troon, reden waarom hij de imposante Grote Zaal, de huidige Ridderzaal, te Den Haag bouwde.²³ Hiervan wordt aangenomen dat dit een doelbewuste kopie is van de laat 11de-eeuwse Westminster Hall in Londen, het centrum van de Engelse koninklijke macht. Met deze zaal van koninklijke allure zou Floris

Afb. 6 Holland omstreeks 1287 met Leiden langs de Rijn en de dwangburchten in West-Friesland met een rode stip aangegeven. Tekening door E.D. Orsel.

V hebben willen aantonen dat hij op zijn minst de gelijke was van de Engelse koning. Vooral de grote halachtige ruimte van de Ridderzaal vertoont overeenkomsten met Westminster Hall. Een dergelijk vrijstaande hal was nauw verbonden met het Engelse koningschap en kwam op het Europese vasteland vrijwel niet voor.²⁴ De gevel van de Haagse paleisaula bevat bovendien verwijzingen naar de specifieke architectuur van de paleiskapellen van de Franse koningen en de kathedraal van Salisbury (1218-1266).²⁵

Ook op het gebied van de kastelenbouw bestaan overeenkomsten met Engeland. Edward I staat bekend om zijn bouw van dwangburchten (1277-1295) in het veelvuldig bevochten Wales, om dit door hem veroverde gebied te kunnen blijven beheersen.²⁶ Floris V deed precies hetzelfde met het door hem veroverde West-Friesland

(Afb. 6).²⁷ Zijn vader Willem II had ook geprobeerd dit gebied te veroveren, maar was daarbij in 1256 door de West-Friezen bij Hoogwoud gedood. Tussen 1282 en 1287 bouwde Floris V in West-Friesland vijf bakstenen dwangburchten in een moderne vierkante vorm om de West-Friezen te pacificeren.²⁸ Met het kastelenbouwprogramma en het moderne vierkante kasteeltype, waar het Muiderslot een goed voorbeeld van is, gaf Floris V gestalte aan zijn ambitie om een belangrijk heerser te zijn, die op gelijke voet stond met de Europese soevereine vorsten, en dan met name Edward I.²⁹ Floris heeft wellicht met Edward over de oorlogsvoering gesproken, want hij had regelmatig contact en was ook bij Edward op bezoek in 1281.³⁰ Hij stuurde in 1282 zelfs twee brieven naar Edward I waarin hij de aanval op de West-Friezen en de bouw van dwangburchten beschreef. Vooraf schrijft Floris over de op handen zijnde aanval op de West-Friezen en dat hij daar tenten gaat opslaan en kastelen gaat bouwen. Na afloop schreef Floris dat hij de Friezen had verslagen en alles krachtig kon bezetten, en dat hij het lichaam van zijn vader weer terug had gekregen.³¹

De ambities van Floris V zijn afleesbaar aan zijn titulatuur.³² Tot 1291 noemde hij zich graaf van Holland, daarna graaf van Holland en Zeeland, en heer van Friesland. Symboliek was blijkbaar belangrijk voor hem en werd doelbewust toegepast om aan te geven dat het Hollandse gravenhuis op hetzelfde sociale niveau stond als het Engelse koningshuis. Een historiserende herbouw van een groots grafelijk stamslot in Leiden zou hiervan het hoogtepunt kunnen zijn. De vorm kan zelfs een verwijzing vormen naar *Windsor Castle*, het stamslot van de Engelse koningen, ook een ronde ringmuur op een motte. Aangezien Floris V pas in 1277 effectief aan de macht kwam, moet de herbouw bij deze hypothese tussen 1277 en 1285 liggen. Zowel Willem II als Floris V kunnen de Burcht hebben gebouwd, maar de meeste aanwijzingen lijken toch in het voordeel van Floris V uit te vallen.

ROND LEIDEN

Rondom Leiden staat een groep kastelen met een vergelijkbare ronde ringmuur, namelijk Teylingen, Oudenhof (Oegstgeest), Oud-Teylingen (Warmond) en Ter Does (Leiderdorp). De overeenkomst met de ronde Burcht van Leiden kan gezocht worden in de nauwe banden van de heren van deze kastelen met de graaf van Holland.³³ Zij behoorden tot het hoge sociaal niveau

direct onder de graaf en zullen dat met een vergelijkbaar kasteel duidelijk hebben willen maken.³⁴

Uit onderzoek blijkt dat de ruïne van Teylingen zeer vergelijkbaar is met Leiden. De Burcht van Leiden heeft aan de buitenzijde een diameter van tien Rijnlandse Roeden en is uitgezet als een exacte cirkel met een regelmatige tweewintighoek verdeling aan de binnenzijde. De ringmuur van Teylingen is ook een exacte cirkel met een regelmatige tweewintighoek

Afb. 7 Het Muiderslot, een 'modern' vierkant bakstenen kasteel. Foto: L.J. Smals, 2010.

later in de 13de eeuw gebouwd zijn. Wellicht pas na 1283 toen het leengoed terugviel aan Floris V. De ringmuren van Ter Does en de Oudenhof worden aan het eind van de 13de eeuw gedateerd. Dit zou ook voor Oud-Teylingen zo kunnen zijn.

KONINKLIJKE DROOM

Het nieuwe onderzoek uitgevoerd door de afdeling Monumenten & Archeologie van de gemeente Leiden heeft tot opmerkelijke resultaten geleid. De bouwhistorische documentatie maakt allereerst precies duidelijk wat origineel middeleeuws muurwerk is en wat niet. Verder staat vast dat de Burcht als een exacte cirkel was uitgezet, en daarin overeenkomt met de burcht Teylingen. Ten slotte is met behulp van de morteldatering, destijds een noviteit in Nederland, de bouw van de ringmuur gedateerd tussen 1225 en 1295.

Een doelbewuste symbolieke herbouw van het voorvaderlijke stamslot als legitimering van de koninklijke aanspraken door de graven van Holland kan een verklaring vormen voor deze nieuwe datering, die later ligt dan tot op heden werd aangenomen.

Zowel Rooms-koning Willem II als Floris V kunnen de Burcht gebouwd hebben. De meeste aanwijzingen duiden op Floris, zoals zijn sterke relatie met het Engelse koningshuis, zijn gebruik van Engelse symboliek en de tweede (minder betrouwbare) morteldatering van 1260-1285. Met de bouw van de Grote Zaal in Den Haag, zijn kastelenbouwprogramma en zijn huwelijks-politiek gaf Floris V vorm aan zijn ambitie tot soevereine erfelijke macht en wilde hij aangeven dat hij op hetzelfde maatschappelijke niveau stond als de Engelse koning. De herschepping van een grootse grafelijke (stam)burcht in Leiden zou een belangrijk onderdeel kunnen zijn geweest van deze 'koninklijke droom'.³⁸

verdeling, eveneens met een diameter van tien Rijnlandse roeden, maar dan aan de binnenzijde van de ringmuur.³⁵ Helaas is de oorsprong en datering van Teylingen onduidelijk.³⁶ De oorsprong van Teylingen wordt vermoed in de eerste helft van de 13de eeuw, maar de ringmuur zou ook veel later kunnen zijn gebouwd.³⁷ Als we veronderstellen dat de bakstenen ringmuur van Teylingen is gebouwd als kopie of blauwdruk van de Leidse Burcht, dan kan deze dus ook

Niet alleen ‘Totten armen behoef’

*Het Oude Gasthuis voor alle Amsterdammers
(circa 1350-1400)*

Publieke bouwwerken zijn producten van stadswording en stedelijke ontwikkeling. Studies hiernaar behandelen doorgaans openbare gebouwen voor bestuur en handel, terwijl religieuze instellingen zich evengoed hiervoor lenen. Deze bijdrage onderzoekt de stedelijke functie van het Oude Gasthuis van Amsterdam in de eerste periode van stadswording.¹

Wie schrijft over Amsterdams eerste periode van stedelijke eenwording heeft het doorgaans over het bekende tolprivilege van Floris V (1275) of de stadsrechten van Willem IV (1342). Er lijkt een traditie te bestaan waarbij ‘seculiere’ indicatoren worden verkozen boven religieuze graadmeters. Onterecht, want net zo belangrijk voor de eenwording van de Amsterdamse gemeenschap is een oorkonde van Willem III uit 1334. Hierin worden de Amsterdammers voor het eerst erkend als een zelfstandige parochiale eenheid. Deze traditie maakt dat relatief weinig onderzoek is gedaan naar de eerste fase van stedelijke eenwording en ontwikkeling in Amsterdam. De focus is op de 17de eeuw komen te liggen, alsof Amsterdam daarvoor nog niet bestond. Er zijn relatief weinig middeleeuwse bronnen van ‘seculiere’ hand overgeleverd, wat deze traditie heeft gevoed. Toch hebben de middeleeuwen een schat aan bronnen achtergelaten in Amsterdam. Veelal intact. Ze zijn alleen van religieuze hand, opgesteld door gasthuisbroeders, kloosteroversten en andere figuren binnen religieuze instellingen.

De aanwezigheid van veel middeleeuws bronmateriaal komt niet alleen door de bureaucratische structuur van dit soort religieuze instanties, maar

Afb. 1 Zesde paneel van polyptiek *De zeven werken van barmhartigheid*, waarop de zieken en armen worden verzorgd in een gasthuis. Onderaan de woorden: 'Wilt zieken ende crancken vysenteren / u loon sal ewelick vermeren'. Schilderij door de Meester van Alkmaar, 1504. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

vooral door de uitzonderlijke situatie die zich in Amsterdam in deze periode voordeed. In geen enkele andere Hollandse stad was de toename van het aantal religieuze instellingen tussen 1385-1435 zo groot als in Amsterdam. Zo groeide het aantal parochiekerken van één naar twee, het

aantal gasthuizen van één naar zes en het aantal kloosters van nul naar zestien.² Dit terwijl de stad in de gehele 15de eeuw slechts met duizend inwoners groeide. Hierdoor kunnen twee ontwikkelingsfasen onderscheiden worden, namelijk grofweg de periode vóór 1400 en de periode

na 1400. De focus in de stadshistoriografie ligt vanwege de beschikbaarheid van bronmateriaal doorgaans op de tweede en latere ontwikkelingsfasen. Terwijl juist in de eerste ontwikkelingsfase het fundament van de Amsterdamse stad ligt, bepalend voor haar verdere groei.

Voor onderzoek naar deze eerste periode, is er een belangrijk archief: het archief van het Oude Gasthuis te Amsterdam. Dit maakt deel uit van het Archief van de Gasthuizen, een verzameling van verschillende archieven die tijdens de Alteratie van Amsterdam in 1578 zijn samengevoegd en waar pas eind 20ste eeuw door mediëvist Bas de Melker orde in is geschapen.³ Gasthuizen bieden een uniek perspectief, omdat er een innige relatie bestaat tussen armenzorg en gemeenschapsvorming. Armenzorg was een van de praktijken waarin waarden als naastenliefde tot uiting werden gebracht en waarmee het idee van de stad als christelijke gemeenschap werd ingevuld.⁴ Het zorgen voor armen, zieken en andere hulpbehoevenden was tevens een heilige plicht, waarvan het ideologisch fundament werd gevormd door de werken van barmhartigheid (Matth. 25:31-46).⁵ Het gasthuis was het product van deze religieuze opvattingen gecombineerd met de aantrekkingskracht van een nederzetting. Handelaren, passanten en pelgrims moesten een plek hebben om te verblijven. Het Oude Gasthuis blijkt echter niet alleen een religieuze instelling voor armen en passanten, maar juist ook een stedelijke instelling waar eenieder in de samenleving een beroep op kon doen.

Gasthuizen bieden een uniek perspectief, omdat er een innige relatie bestaat tussen armenzorg en gemeenschapsvorming

VERBONDENHEID MET HET STADSBESTUUR

Over de ontstaansgeschiedenis van het eerste gasthuis in Amsterdam is weinig bekend, maar de behoefte aan een gasthuis moet er omstreeks 1350 al zijn geweest. Reeds in 1361 werd door Paus Innocentius VI (1352-1362) een bul uitgevaardigd aan het 'gasthuis van Amsterdam', waarin eenieder die op heilige dagen de kapel van het gasthuis begunstigt, een aflaat wordt verleend.⁶ Het gasthuis stond op een prominente plek in de stad. Amsterdam had in de 14de eeuw tussen de duizend en tweeduizend inwoners, die resideerden langs de Nieuwendijk, Kalverstraat, Warmoesstraat en Nes. Deze gebieden werden met elkaar verbonden door de Dam in de Amstel. De huidige Dam, die toen 'de Plaetse' werd genoemd, vormde niet alleen het geografische middelpunt van de stad maar ook het economische en politieke hart. Er werden regelmatig week- en jaarmarkten gehouden, de Waag stond er en eind 14de eeuw verrees er het stadhuis, dat gebouwd werd aan het al bestaande Oude Gasthuis.⁷

De nauwe band tussen stadsbestuur en gasthuis was niet alleen fysiek. Ook op organisatorisch vlak waren de twee met elkaar verweven. Bij het Concilie van Vienne (1311-1312) was het geestelijken verboden om zelf het beheer over gasthuizen te hebben, waardoor het gasthuis onder het gezag en beheer van het stedelijk bestuur stond. In Amsterdam vormden de rijkste mannelijke burgers samen een broederschap: een vereniging van vrome leken die zich op religieus gebied inzetten. Uit hun midden kozen zij de 'overlieden' (lees: gezaghebbers) van het gasthuis. Deze overlieden moesten rekenschap afleggen aan de vier burgemeesters van de stad en toestemming vragen bij het verrichten van rechtshandelingen, zoals de overname van akkers of renten. Kapellen en de latere gasthuizen

Afb. 2 *Het oude stadhuis in Amsterdam. Links de ingang van het voormalige Oude Gasthuis, te herkennen aan de toren van de gasthuiskapel. Schilderij door Pieter Jansz Saenredam, 1657. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.*

die daaruit voortkwamen, hoefden dit niet. Dit komt omdat het Oude Gasthuis was ontstaan uit een parochiale instelling en niet uit particulier initiatief.⁸ Het was dus een instelling van en voor de stad.

De innige relatie tussen gasthuis en stadsbestuur leverde voor beide enkele voordelen op. Dit blijkt uit keurboek A (1413-1494) van Amsterdam. Keurboeken zijn compilaties van geldende wetten binnen de stad in een bepaalde periode.⁹ Op 4 april 1462 wordt bijvoorbeeld vastgelegd dat wanneer iemand te kleine tonnen bier in de stad brengt, een derde van dit bier of de waarde ervan naar het Oude Gasthuis zal gaan.¹⁰ Daarnaast staat in keurboek A een verbod op het houden van varkens binnen de stad. De varkens die toch gevonden werden binnen de stadsmuren moesten aan het gasthuis

gedoneerd worden. Eenieder die het gasthuis hierom ten laste is, zal men vervolgens 'openbaar corrigeren'.¹¹

Uit hetzelfde keurboek blijkt verder dat het stadsbestuur gebruik maakte van de vertrekken in het gasthuis. Zo moeten de inwoners van Amsterdam die de vijftigste penning (een vorm van omzetbelasting) niet hebben betaald, deze binnen veertien dagen alsnog betalen in het Oude Gasthuis. Niet aan de mensen van het gasthuis zelf, maar aan 'den gaders van den penningen [die] sullen sitten des morgens van VIII tot XI uren ende des achternogens van drie uren tot VI uren toe'.¹² Afgevaardigden van het stedelijke bestuur waren dus tussen bepaalde uren aanwezig in het Oude Gasthuis om belasting te innen. Wellicht dat het stadhuis te druk was; het stadhuis moest in de 15de eeuw tot tweemaal

toe worden uitgebreid. Niet alleen politiek, maar ook rechtspraak werd in dit relatief kleine gebouw bedreven. Het Oude Gasthuis bood een ruim, nabijgelegen en welbekend alternatief. Stadsbestuur en het gasthuiswezen waren dus met elkaar verweven.

EEN VERBINTENIS TUSSEN INDIVIDU, GEMEENSCHAP EN GOD

Niet alleen door het stadsbestuur werd het Oude Gasthuis aan de stedelijke gemeenschap verbonden, dit gebeurde ook op initiatief van de stadbewoners. De zorg voor armen en zieken was gelieerd aan de zeven werken van barmhartigheid. Het uitvoeren van deze werken werd gezien als een religieuze plicht, die elk goed christen diende te vervullen. Het al dan niet verrichten van liefdadigheid had gevolgen voor de positie van de weldoener in het hiernamaals. Het was een manier om te boeten voor de gedane zonden, die

elk mens beging en waarvoor elk mens – heiligen uitgezonderd – een tijd in het vagevuur moest doorbrengen. Verdienstelijke handelingen en vrome daden konden deze tijd verkorten. Zo was het vervullen van de werken van barmhartigheid dus verbonden aan het zielenheil. Dit kon op verschillende manieren. Als Amsterdamse burger kon je voor de zieken of armen zorgen door bijvoorbeeld hun voeten te wassen of eten te maken. Je kon echter ook het gasthuis begunstigen door een schenking te doen, zodat door andere mensen voor de armen en zieken werd gezorgd. Uit preken van omstreeks 1400 blijkt dat priesters er expliciet op wezen dat het geven van aalmoezen of schenkingen aan gasthuizen de gedane zonden konden doen kwijtschelden.¹³

Begunstigingen aan het Oude Gasthuis werden goed bijgehouden, want ze vormden een belangrijke inkomstenbron. Dit gebeurde in de goederenleggers, waarin ook enkele voorwaarden en details werden opgenomen. De oudste nog bewaarde legger is opgesteld tussen 1401 en 1411, maar baseerde zich op twee oudere, niet bewaarde, leggers van circa 1370-1398.¹⁴ Daarnaast zijn er nog twee andere leggers aanwezig in het archief van het Oude Gasthuis die zijn opgesteld in de periodes 1455-1460 en 1472-1492. Hieruit blijkt dat het Oude Gasthuis zieken en armen opnam en van langdurige zorg voorzag. Zo sprak Heyne Nytterts met de overlieden van het gasthuis af dat zij de rente kregen over een stuk land. Zij moesten vervolgens de helft van de rente gebruiken om schoenen te geven aan degene die dit het hardst nodig had.¹⁵ Niet veel later bevestigde Vrederic Pont dat hij het gasthuis de rente gaf op een huis in de Nieuwe Kerksteeg, zodat zij een lamp konden branden voor de zieken.¹⁶ Ook Gherijt Vistgijn hielp, door een deel van de pacht op zijn huis te schenken aan het gasthuis zodat zij de voeten van de armen en zieken konden wassen. Daarnaast schonk hij ook een deel ter onderhoud van de ketel.¹⁷ Deze schenkingen bevorderden misschien het eigen

Afb. 3 Man die een vrouw een aalmoes geeft in een kerk. Tekening door George Gillis Haanen, 1817-1879. Collectie Gemeente Amsterdam, Amsterdam.

zielenheil, maar zéker bevorderden zij het stedelijk collectief.

Mensen konden ook schenken ter bevordering van hun eigen zielenheil zonder dat dit gelieerd was aan de zeven werken van barmhartigheid. Schenkingen zonder de sterke aanwezigheid van een collectief element dus. Een laatmiddeleeuws fenomeen was de memoriemis. Dit was een mis waarin werd gebeden voor het heil van de ziel van een overledene. Mensen schonken een bepaald bedrag zodat voor hen werd gebeden na hun dood, of voor een overleden naaste. In de oudste legger bevindt zich slechts één legaat waarin een direct verband werd getrokken tussen de schenking en het zielenheil van de schenker(s). Peter Doelinc en zijn vrouw Wibrich doneerden een jaarlijks bedrag aan het gasthuis in ruil waarvoor de priester van het gasthuis een memoriemis in hun naam moest opdragen in de gasthuiskapel.¹⁸ In de leggers van de latere gasthuizen komen dit soort schenkingen steeds vaker voor. De Melker verbindt dit aan de afnemende gemeenschapszin en toenemende individualisatie die zich vanaf de 15de eeuw steeds sterker voordeed.¹⁹

EEN VERDRAG TUSSEN HET GASTHUIS EN DE OUDE VAN DAGEN

In de legaten is ook een ander type schenking te vinden dat kenmerkend is voor de voortschrijdende individualisering in de loop van de 15de eeuw: de provenierscontracten. Dit zijn kostkopercontracten voor de oudedagvoorziening. Het gros van de ouderen in de late middeleeuwen was in meer of mindere mate afhankelijk van familie en vrienden. Daarnaast was het mogelijk om een lijfrente uitbetaald te krijgen, zoals tegenwoordig de pensioenuitkering werkt. In dit laatste geval was alleen het financiële aspect geregeld, maar moesten zij wel zelf voor hun levensvoorzieningen zorgen. Door individualisatie vielen (groot)ouders weg uit het kerngezin en waren zij afhankelijker van sociale netwerken en instituties. Daarom konden

Afb. 4 Oudere vrouw met spinrok. Prent door Enea Vico, naar ontwerp van Parmigianino, 1533-1567. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

ook ouderen kost en inwoning verwerven in een gasthuis of klooster. Er werd alvorens een inschatting gemaakt van de levensverwachting en de daarmee te verwachten kosten.²⁰ In de oudste legger van het Oude Gasthuis komen zes van dit soort contracten voor. Deze provenierscontracten bieden een unieke inkijk in het alledaagse leven in het gasthuis, omdat de kost en inwoning waren verbonden aan specifieke taken. Bovenal laten ze zien hoe de zorg en de taken op het individu werden afgestemd.

Zo komen op 10 mei 1410 Joest Evertszoon en zijn vrouw Agniese voor de schepenen van Amsterdam om samen met de overliden van het Oude Gasthuis te laten vastleggen onder welke voorwaarden zij kostkoper worden in het gasthuis. Zij dragen al hun roerende en onroerende goederen, die zij nu hebben en later nog zullen krijgen, over aan het gasthuis. Uitgezonderd

hiervan zijn een aantal spullen die zij kunnen dragen, waarschijnlijk kleding en kleine voorwerpen. Deze spullen mogen zij zo lang zij leven bij zich hebben, maar als zij komen te overlijden is dit ook van het gasthuis. In ruil hiervoor krijgen zij tot hun dood onderdak, eten en drinken, wat bestaat uit 'zulker spisen als men inden Gasthuse ghewoenlic is te gheuen ende [...] een minghelen biers elke daghes'. Het is echter niet zo dat zij nu kunnen stilzitten in het gasthuis. Joost moet elke dag de klokken luiden, het altaar voorbereiden en naar de markt gaan om daar vis te kopen. Tevens moet hij met de collecteschaal rondgaan als de bestuurders van het gasthuis er niet zijn. Hij is wel uitgezonderd van zwaar werk, zoals het leggen van dijken en dammen, of het verbedden van de zieken. Zijn vrouw Agniese moet de dekens, kussens en slaaplakens naaien en de sleutels bewaren wanneer de bestuurders er niet zijn.²¹

Drie jaar later komt ook Claes Willemszoon op eenzelfde manier in het Oude Gasthuis terecht. In zijn kostkoperscontract staat dat Claes Willemszoon zijn hele leven lang huisvesting, een bed, bedlinnen, licht, vuur, brood, zout en zoete spijzen, en drie pinten hoppebier zal ontvangen. In ruil daarvoor moet hij de 'huusraet' onderhouden, gelijk hij zijn eigen huusraad zou onderhouden. Ook moet hij het eten in het gasthuis aanvullen, bestaande uit rogge, vlees en zoute haring, en het huis schoonmaken. Om dit te kunnen doen zal hij geld krijgen van de beheerders van het gasthuis. Daarnaast moet hij de zieken in het gasthuis helpen en de passanten in bedwang houden. Mocht hij hierbij hinder ervaren, dan zullen de beheerders

van het gasthuis hem steunen en helpen. In het kostkopercontract van Claes Willemszoon wordt een verwijzing gemaakt naar Joest Everszoon. Als Joest namelijk ziek wordt, moet Claes zijn taken overnemen en dus ook de klokken luiden en het altaar voorbereiden. Claes heeft daarentegen meer vrijheden dan Joest. In zijn kostkoperscontract is opgenomen dat hij de vrijheid heeft om te reizen en zijn nering te doen.²²

In de oudste legger van het Oude Gasthuis zijn maar zes van dit soort kostkoperscontracten te vinden. Het zijn er relatief weinig. Op een samenleving van meer dan duizend inwoners zou je verwachten dat meer mensen op deze manier hun oudedagvoorziening regelden. Uit de voorbeelden van Claes en Joest blijkt dat de proveniers als een soort huisbewaarders fungeerden. Wellicht dat het gasthuis simpelweg niet meer mensen nodig had. Aan de andere kant had het gasthuis dubbel profijt van de kostkopercontracten: de proveniers brachten een vermogen in én vervulden belangrijke taken. Zelfs wanneer er geen taken meer te vervullen waren in het gasthuiswezen, zou de opname van proveniers al lucratief zijn omdat zij zich moesten inkopen. Deze inkoop som was zeer hoog en werd in bijna alle gevallen betaald met het afstaan van alle roerende en onroerende goederen aan het gasthuis. Alleen Claes Willemszoon gaf zijn onroerende goederen niet af aan het gasthuis, maar aan zijn erfgenamen. Hij betaalde hiervoor een bedrag van honderd Franse kronen. Dit was meer dan tien keer het jaarloon van de dienstknecht van het gasthuis.²³ Een aanzienlijk bedrag dus. De geringe aanwezigheid van dit soort contracten kwam waarschijnlijk doordat mensen

het verkozen om bij een erfgenaam in te trekken wanneer zij die mogelijkheid hadden. Naarmate de 15de eeuw verstreek, nam het aantal proveniers ten opzichte van de bevolking toe en waren de contracten verbonden aan een kleiner aantal taken in het gasthuiswezen.

*In een individualiserende
samenleving was 'mantelzorg'
minder een gegeven*

In een individualiserende samenleving was 'mantelzorg' minder een gegeven en het kostkopercontract een aantrekkelijk alternatief.²⁴

VAN VERBONDENHEID NAAR VARIATIE

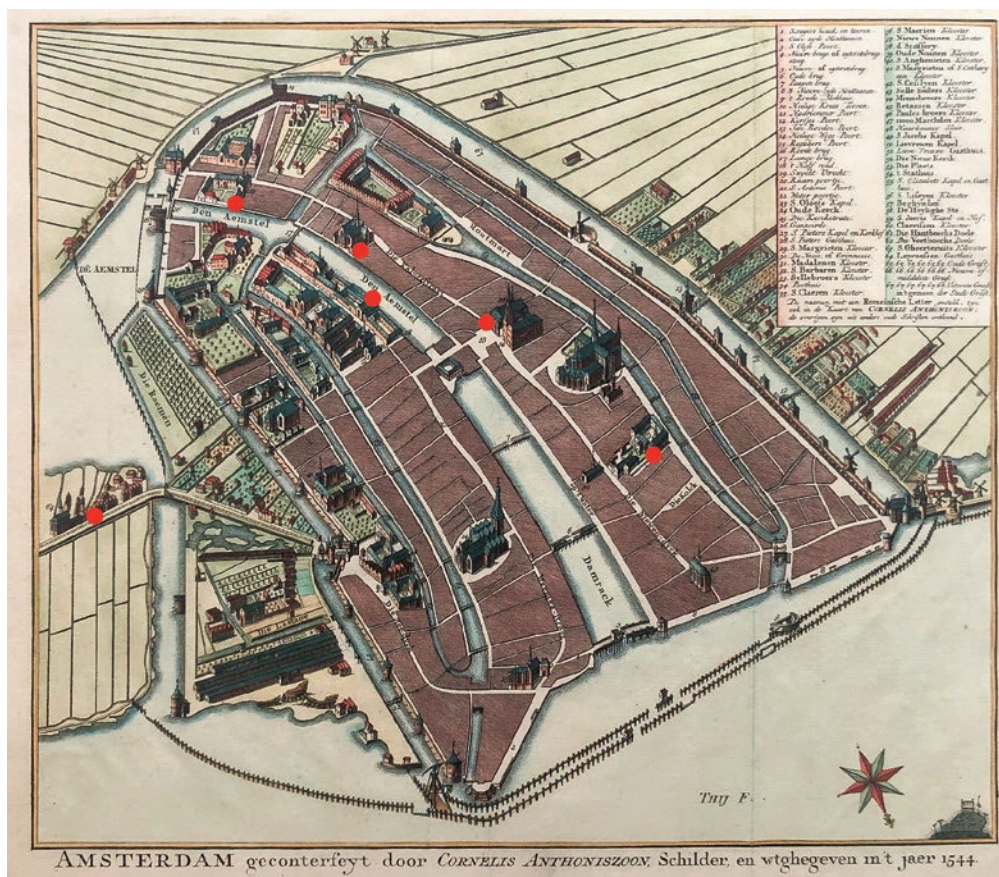
In de 14de eeuw was het Oude Gasthuis te Amsterdam niet alleen een religieuze instelling voor armen en zieken. Het gasthuis was vooral een stedelijke inrichting waar verschillende Amsterdammers op diverse manieren gebruik van maakten. Deze onderling verschillende mensen kwamen dus samen in het gasthuis, omdat het gasthuis velerlei taken vervulde. Deze vervlechting werd gerepresenteerd in de constructie van het gasthuis. De oudste bouwkundige gegevens van het Oude Gasthuis stammen uit de 17de eeuw. Het Oude Gasthuis was toen al opgeheven en het gebouw werd onderdeel van het naastgelegen stadhuis. Op een plattegrond van dit oude stadhuis staat in de grote linker zaal langs de Gasthuissteeg 'gasthuis' geschreven. Op de prent van het oude stadhuis en de naaste gebouwen is te zien hoe dit linkerdeel van het stadhuiscomplex er van buiten uitzag. Dit gedeelte heeft een karakteristieke hallenbouw met de voor gasthuizen gangbare dakruiter. In het midden is nog steeds de toren van de kapel te zien. Het Oude Gasthuis lijkt dus lineair georganiseerd te zijn, waarbij kapel en ziekenzaal in elkaar overliepen. Dit betekende bijvoorbeeld dat wanneer de memoriemis voor Peter Doelinc en zijn vrouw Wibroch werd opgevoerd, de zieken dit hebben gehoord en misschien hun handen samen hebben gevouwen. Of dat wanneer Amsterdammers de vijftigste penning te laat kwamen betalen aan het stadsbestuur, zij gewezen werden op het belang van gemeenschapszin door het zien van de bedden met zieken of armen.

De latere gasthuizen van Amsterdam hadden een veel striktere bouwkundige scheiding van kapel en gasthuiszaal. Bij het Sint-Pietersgasthuis, het Onze Lieve Vrouwegasthuis

Afb. 5 Het Oude Stadhuis en de naaste gebouwen, zo als zy waren in 't jaar 1544. Hierop is de hallenbouw van het Oude Gasthuis te zien met de toren van de gasthuiskapel. Anonieme gravure naar ontwerp van Cornelis Anthonisz. (plattegrond) en naar tekening van Claes Jansz Visscher uit 1615 (stadsgezicht), ca. 1765. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

en het Heilig-Sacramentsgasthuis lag de kapel zelfs aan de overkant van de straat, wat een ruimtelijke verbinding tussen kapel en ziekenzaal uitsloot. Passanten of kostkopers konden zo op fysieke afstand blijven van de zieken. Daarnaast groeide de stad aanzienlijk, waardoor Amsterdam steeds meer werd verdeeld in buurten. Gasthuizen kregen een functie voor de buurt waarin zij stonden. Zo blijkt dat ook het Oude Gasthuis steeds meer een buurtfunctie kreeg in de 15de eeuw: 70 procent van de schenkingen kwam op dat moment uit de directe omgeving.²⁵ Ook bestond er differentiatie; andere gasthuizen die er in de 15de eeuw bijkwamen,

Afb. 6 Plattegrond van Amsterdam in 1544, met daarop een aantal belangrijke gebouwen. De gasthuizen zijn door de auteur met een rode stip aangegeven. Anonieme prent, naar Cornelis Anthonisz, 1760. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

gingen zich bekommeren om specifieke groepen hulpbehoevenden. Het Sint-Jorishof was een leprozenhuis en het Sint-Nicolaasgasthuis was hoofdzakelijk een huis voor ouderen.²⁶ Dit past in het beeld van een groeiende stad, waarbij differentiatie en specialisatie ontstaat. Dit geldt ook voor het gasthuiswezen.

Het Oude Gasthuis veranderde in de loop van de 15de eeuw door de ontwikkelingen in de samenleving. Ontwikkelingen waarvan in de 14de eeuw al sporen zichtbaar zijn, zoals de eerste kostkoperscontracten en schenkingen in ruil voor een memoriemis. Een gasthuis was in deze eerste ontwikkelingsfase een plaats waar verschillende mensen in de samenleving samenkwamen, omdat het

verschillende functies had. Iedereen moet met het gasthuis bekend zijn geweest. Het stond op een prominente centrale plek, naast het stadhuis. Daarnaast waren het gasthuiswezen en het stadsbestuur op economisch en organisatorisch niveau sterk met elkaar verweven. Ook het individu kon om verschillende redenen bij het gasthuis terecht. Het gasthuis moet mensen bewust hebben gemaakt van hun religieuze en vooral ook sociale plicht voor het zorgen voor elkaar, als collectief. Het Oude Gasthuis was dus in de eerste ontwikkelingsfase van Amsterdam een breed gedragen stedelijke instelling, die gedreven werd door en toezag op de gemeenschapszin.

HOLLAND BLOC

Afb. 1 Het Rottahuis in Masamuda, bij Vlaardingen. Foto: A. van der Zee, 2022.

Boerderijen en een kasteel bouwen in Masamuda

Ad van der Zee

Hoe krijg je de jeugd enthousiast voor de geschiedenis van de Middeleeuwen?
Door ze mee te nemen naar die tijd en een kasteel te bouwen, bijvoorbeeld!
Dat gebeurt in Masamuda, bij Vlaardingen.

We lopen het lage deurtje onder het rieten zadeldak door van een boerderij-achtig gebouw. Het is het zogeheten Rottahuis, waarvan het origineel uit het begin van de 11de eeuw werd gevonden in het centrum van Rotterdam. Binnen is het nogal donker, maar wel beschut en zelfs knus; enkele vrijwilligers zitten bij een houtvuurtje gereedschap te repareren. Straks is er soep, die op het haardvuur wordt verwarmd.

Jeroen ter Brugge, in het dagelijks leven conservator van de maritieme collecties bij het Rijksmuseum en in zijn vrije tijd nauw betrokken bij Stichting Masamuda, het educatief archeologisch erf in Vlaardingen, vertelt: 'Toen de Rotterdamse Markthal werd gebouwd zijn in de grond verschillende opeenvolgende bewoningsslagen opgegraven. De oudste stammen uit de 9de eeuw en de laatste was een boerderij van rond het jaar 1000. Daarna is de plek waarschijnlijk verlaten omdat het er te nat werd. Van die laatste bouwfase is hier in Vlaardingen, in de Broekpolder, een reconstructie gemaakt. We waren hier al een tijdje bezig: er staat al een huis uit het Neolithicum, van de zogeheten Vlaardingencultuur. Ook hebben we een vijftal boomstamboten gemaakt waarmee daadwerkelijk door schoolklassen gevaren wordt. Met dit Rottahuis zijn we ons op de Middeleeuwen gaan richten. We werken hier zoveel mogelijk met replica's van de oorspronkelijke gereedschappen en lokaal beschikbare bouwmaterialen uit de betreffende periode, en volgens een door ons gereconstrueerd ambachtelijk proces. Voor een steentijdhuis gebruiken we dus als het even kan werktuigen van vuursteen, been, hout en gewei, en hier in het Rottahuis zijn die veelal van ijzer. Maar altijd proberen we zo dicht mogelijk bij de archeologie te blijven. De muren zijn van vlechtwerk met leem, de gebruikte houtsoorten van inheemse bomen. We ontvangen weliswaar bezoekers, maar we hebben niet als doel om een toeristisch dorpje te bouwen. Alle respect voor plaatsen waar ze dat wel doen, maar wij willen het graag wat kleinschalig houden en in lijn met de historische werkelijkheid. Die 11de-eeuwse boerderijen stonden tenslotte

Afb. 2 Vrijwilligers aan het werk in het Rottahuis.
Foto: A. van der Zee, 2022.

Afb. 3 Schoolkinderen varen in een van de boomstamboten. Foto: A. van der Zee, 2019.

verspreid in het landschap en niet in dorpjes bijeen. Behalve een educatief streven we ook een wetenschappelijk doel na. Bij onze reconstructies doen we niet zomaar wat, maar bedrijven we experimentele archeologie, in samenwerking met wetenschappelijke instituten zoals de Universiteit Leiden.'

We lopen weer naar buiten. Het Archeologisch Erf komt voort uit een burgerinitiatief uit 2006 van de Federatie Broekpolder en bestaat momenteel uit twee locaties vlak bij elkaar, het 'steentijd-gedeelte' met het Vlaardingencultuurhuis en het middeleeuwse deel. Voor het geheel werd de naam Masamuda uit de kast gehaald, de benaming van het Maasmondingsgebied, die al vanaf het eind van de 8ste eeuw voorkomt. Een groep vrijwilligers houdt zich bezig met reconstructies van gebouwen met vooral een educatief doel. Naast het Rottahuis

wordt nog een mooie boerderij gebouwd: een reconstructie van de Spijkenisseboerderij van iets vroeger datum, uit ongeveer 900.

GEBOUW EN LANDSCHAP

Jeroen ter Brugge: 'Het Rottahuis is tweeschepig, dat wil zeggen één rij dragende palen in het midden met daarop een zogeheten zadeldak, zodat er twee gelijke helften zijn. De Spijkenisseboerderij is drieschepig en bezit in de lengterichting twee rijen palen, waardoor de ruimte in drieën is verdeeld en de overspanning in de breedte veel groter is. Deze boerderij is gebouwd naar het in Hartel-West, onder Spijkenisse, opgegraven exemplaar. Hij is net klaar en gaat gebruikt worden om groepen schoolkinderen te ontvangen. We hebben goede contacten met basisscholen in de Rotterdams-Haagse regio en die weten de weg naar Masamuda intussen wel te vinden. De kinderen vinden het prachtig om hier te zijn. Het geeft ze het gevoel om echt in de geschiedenis te duiken, zodat ze een beeld krijgen hoe de mensen hier 1000 jaar geleden leefden. En hopelijk leidt dat bij hen tot blijvende belangstelling voor middeleeuwse geschiedenis en archeologie. Hetzelfde geldt natuurlijk ook voor de steentijdlocatie.'

De dragende palen en de enorme horizontale liggers daarop zijn zeker indrukwekkend te noemen. De hoge rieten kap herbergt inmiddels ook een kerkuil die de Spijkenisseboerderij tot domicilie heeft gekozen. Ter Brugge: 'Zo'n boerderij vormt met zijn omgeving eigenlijk één groot ecosysteem, dat zie je ook nog wel terug bij latere boerderijen. Vogels broeden in het rieten dak. Het opgeslagen graan trekt muizen aan en die vormen weer een welkome maaltijd voor uilen en andere roofvogels. Overigens is het ons doel met Masamuda om niet alleen gebouwen, maar ook de bij de tijdvakken behorende landschappen eromheen te reconstrueren. Het terrein ondergaat in 2023 een bodemsanering. Momenteel wordt er een kreek aangelegd, met op de oeverwal een hooggelegen strook waarop we dan de nu nog ontbrekende perioden uit de tijdreis kunnen

realiseren, meer specifiek de Vroege en Midden IJzertijd, de (inheems-) Romeinse Tijd en de Late Middeleeuwen. Ook die terreinen gaan we tijdspecifiek inrichten. Bij ons dus geen verharde paden, al wordt daar door sommigen wel om gevraagd. We beheren het terrein ecologisch, waardoor zich spontaan al diverse interessante plantensoorten hebben gevestigd.'

KASTEEL HOLY

Tot de uitbreidingsplannen voor Masamuda behoort onder meer de reconstructie van het mottekasteel

Afb. 4 Voorlopig ontwerp van het Educatief Archeologisch Erf te Vlaardingen.

Huis Holy dat bij Vlaardingen was gelegen en zowel archeologisch, maar ook in schriftelijke en iconografische bronnen goed is gedocumenteerd. Het kasteel stamt uit het derde kwart van de 13de eeuw, wat betekent dat er gebruik zal worden gemaakt van baksteen. Ter Brugge: 'Onze uitgangspunten indachtig hebben we nog onderzocht of het mogelijk zou zijn om daartoe eigen kalk- en steenovens aan te leggen. Dat zou voor de bouw van een kasteel volkomen logisch zijn geweest, maar dat is voor de totale baksteenproductie helaas niet haalbaar gebleken. Maar we gaan hier verder dus zo ambachtelijk mogelijk het mottekasteel bouwen

op een verhoging in het terrein, omgracht door een ringgracht. We hopen daar al eind 2024 mee klaar te zijn en kijken intussen ook verder naar volgende jaren. Ons project ná Huis Holy wordt namelijk de 14de-eeuwse Uithof van de Vlaamse abdij van Ter Does die bij Hellevoetsluis heeft gestaan. Dan hebben we boerderijen, een kasteel en een religieus gebouw, en begint Masamuda echt op de middeleeuwse wereld te lijken.'

Masamuda (Klokbekepad 1 te Vlaardingen) is elke zondag te bezoeken en voor (school)groepen op afspraak. Lees meer op masamuda.nl.

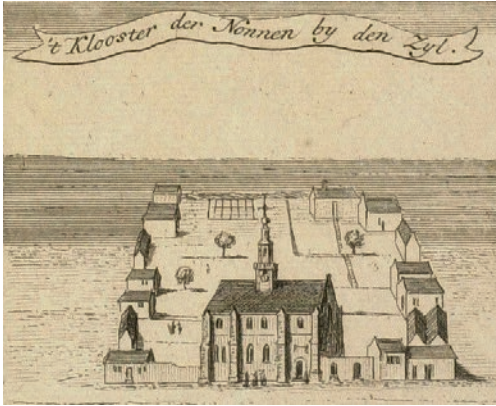

Afb. 1 Folio uit het Breviarium van Beatrijs van Assendelft, met wapenschild van de familie van Assendelft en geschenkenotitie. Collectie Museum Catharijneconvent, Utrecht, OKM h3, fol. 2r.

Een getijdenboek op maat

Christiaan Veldman

In de late 15de eeuw kwam de boekverluchting in Holland tot een hoogtepunt. Het Breviarium van Beatrijs van Assendelft is een van de meest toonaangevende Noord-Nederlandse handschriften die uit deze periode bewaard is gebleven en bevindt zich in Museum het Catharijneconvent in Utrecht. Het gebedenboek was voor Beatrijs op maat gemaakt.

Afb. 2 Het Zijklooster te Haarlem. Gravure door Hendrik Spilman, 1764. Collectie Noord-Hollands Archief, Haarlem.

Beatrijs kreeg het *breviarium* of *brevier* mee als geschenk ter gelegenheid van haar intrede in het klooster Sint-Maria ter Zijl in Haarlem. Het *brevier* was een prestigieus bezit, passend voor de oudste dochter uit een vooraanstaand Hollands geslacht. Beatrijs was de oudste dochter van Gerrit, heer van Assendelft (ca. 1420-1486), raadsheer-ordinaris aan het Hof van Holland te Den Haag, en Beatrijs van Dongen van Dalem (ca. 1433-1492). Het familiale zelfbewustzijn is zichtbaar op het tweede schutblad van het *brevier*, waar een steigerend paard de wapenschilden van Beatrijs' ouders toont. Het schenkingsopschrift daarboven luidt: 'Dit boeck hoert toe die Regulierissen te Zijl binnen Haerlem. Ende is gecomen van suster Beatris van Assendelfff' (Afb. 1).

Aanvankelijk woonde Beatrijs in het Haagse Sint-Elizabethklooster. In 1485 verhuisde ze naar het strengere klooster Sint-Maria ter Zijl te Haarlem, waar de regel van Augustinus gevolgd werd (Afb. 2). Beatrijs werd op verzoek van haar ouders vanwege haar zwakke gezondheid vrijgesteld van de dagelijkse werkzaamheden in het klooster. Aan de koorgebeden zou Beatrijs slechts deelnemen als zij zichzelf daartoe in staat achtte. In het *brevier* ontbreken inderdaad bijna alle *nocturnen*; de gebeden van het nachtofficie.

Dat het *brevier* speciaal voor Beatrijs gemaakt is, blijkt ook uit de miniatuur ter ere van de feestdag van de geboorte van St. Augustinus. Beatrijs is afgebeeld terwijl zij Augustinus vereert, gekleed in

een witte pij met zwarte kap. Vanuit de margever-siering houden twee engeltjes het familiewapen van Van Assendelft omhoog (Afb. 3). Verderop in het *brevier* zijn opnieuw zusters gekleed in witte pij en zwarte kap te zien. Ze zijn afgebeeld in een initiaal met daarin de zegening van Maria door God de Vader in het bijzijn van heiligen. De zusters staan links, temidden van de vrouwelijke heiligen (Afb. 4).

De initiaal met de zusters is van de hand van de zogeheten Hemelvaart-Meester, zo genoemd omdat hij ook de opvallende miniatuur van de Hemelvaart van Maria schilderde (Afb. 5). Omstuwd door engelen wordt Maria in de hemel opgenomen. De plooien van haar blauwe mantel en haar blonde lokken lichten glanzend op in het hemelse

Afb. 3 Folio uit het *Breviarium* van Beatrijs van Assendelft: zuster Beatrijs vereert Sint Augustinus. Collectie Museum Catharijneconvent, Utrecht, OKM h3, fol. 166v.

Afb. 4 Folio uit het Breviarium: uitsnede van initiaal met zegening van Maria door God de Vader in bijzijn van heiligen en reguliere canonessen. Collectie Museum Catharijneconvent, Utrecht, OKM h3, fol. 173v.

Afb. 6 Detail margeversiering uit het Breviarium: wassende kat. Collectie Museum Catharijneconvent, Utrecht, OKM h3, fol. 138r.

Afb. 7 Folio's uit het Breviarium: Verzoeking van Christus in de woestijn (links). Collectie Museum Catharijneconvent, Utrecht, OKM h3, fol. 46v-47r.

Afb. 5 Folio uit het Breviarium: Ten Hemelopneming Maria. Collectie Museum Catharijneconvent, Utrecht, OKM h3, fol. 163v.

Afb. 8 De uitstorting van de Heilige Geest. Gravure door Meester E.S., 1450-1467. Collectie British Museum, Londen.

licht. De marges rondom deze miniatuur zijn rijk versierd met krullend acanthusblad, bloemen, vogels, een draakje en een aap.

De rijkversierde marges komen in het hele brevier terug en zijn speels en herkenbaar, zoals een zich wassende kat (Afb. 6). Ronduit inventief is de

schildering van de Verzoeking van Christus in de woestijn door een andere schilder, de zogeheten Meester van de Adair Getijden. In deze miniatuur zien we hoe Satan gedwongen wordt zich steeds meer bloot te geven terwijl hij Christus verzoekt (Afb. 7).

Afb. 9 Folio uit het
Breuiarium: Pinksteren.
Collectie Museum
Catharijneconvent,
Utrecht, OKM h3,
fol. 72v-73r.

Niet alle composities van de miniaturen in Beatrijs' brevier zijn geheel nieuw. Voor zijn miniatuur van Pinksteren vond de Meester van de Adair Getijden duidelijk inspiratie bij de prent met de uitstorting van de Heilige Geest door Meester E.S., een belangrijke Duitse prentkunstenaar

(Afb. 8 en 9). In een ander boek uit Beatrijs' collectie, de *Vita Christi*, duikt ook een miniatuur op die gebaseerd is op deze prent. Wellicht bezat Beatrijs deze prent zelf en had de prent een bijzondere betekenis voor haar. Het brevier van Beatrijs laat zich zo kennen als een dierbaar en persoonlijk boek.¹

Een museum voor het Binnenhof

Sanne Frequin

Het Haagse Binnenhof is voor de gemiddelde televisiekijker geen onbekende plek. Op het journaal zien we middeleeuwse gebouwen haast achteloos voorbijglijden, als decorstukken voor de waan van de dag. Het Binnenhof zelf is zelden het onderwerp van belangstelling. Uiteraard halen nu de renovaties en archeologische opgravingen de voorpagina's, maar laten we niet de illusie hebben dat straks het beeld van het Binnenhof bij de doorsnee-Nederlander veel is veranderd.

Dat is jammer, want we mogen als land best trots zijn op ons parlamentsgebouw. Het Binnenhof wordt algemeen beschouwd als het oudste parlamentsgebouw in Europa. Het was in de 13de eeuw een van de residenties van de graaf van Holland, vanaf de 16de eeuw de vergaderplaats van de Staten-Generaal en sinds de 19de eeuw vergaderen de Eerste Kamer, en later ook de Tweede Kamer aan de Hofvijver.

Andere Europese parlamentsgebouwen kunnen bogen op een veel kortere geschiedenis. Neem onze westerburen: weliswaar werd al in de 13de eeuw het zogenaamde 'Model Parliament' in Westminster Palace bijeengeroepen door koning Edward I, van het middeleeuwse paleis is helaas weinig over. Grote delen werden in de as gelegd tijdens een brand in

1834. Bij de heropbouw was het de vraag of het paleis in de destijds populaire neoclassicistische stijl gebouwd moest worden, of in de neogotische *perpendicular style* met zijn kenmerkende spitsbogen, pinakels en waaiergewelven. De laatste kwam als winnaar uit de bus, waardoor het huidige gebouw op het eerste gezicht weliswaar heel middeleeuws lijkt, maar in wezen een 19de-eeuwse creatie is.

Ook in Duitsland kan het parlamentsgebouw zich qua anciënniteit niet meten met ons Binnenhof. Het Rijksdaggebouw dateert van 1894 en huisvestte, de naam zegt het al, de Rijksdag. Het werd opgetrokken in de neoclassicistische stijl, met klassieke zuilen, frontons en een indrukwekkende ingangspartij. In 1933 ging het bijna volledig in vlammen op tijdens de beruchte Rijksdagbrand en ook aan

oorlogsgeweld ontquam het gebouw niet. Toen in 1949 weer een parlement werd ingesteld in Duitsland resideerde het niet in Berlijn, maar in Bonn. Het Rijksdaggebouw kreeg de functie van Duits Historisch Instituut. Pas in 1999, na de eenwording van Duitsland, werd het gebouw opnieuw in gebruik genomen.

De keuzen voor de neostijlen voor de 19de-eeuwse parlementaire gebouwen zijn uiteraard niet gebaseerd op smaak alleen. A.W.N. Pugin, de architect van de iconische klokkentoren voor de Big Ben, stelde bijvoorbeeld dat de terugkeer naar de gotische architectuur ook een terugkeer naar het geloof en de sociale structuren van de middeleeuwen was. En voor het neoclassicisme gold eveneens dat men hoopte dat ook de idealen van de bakermat van de democratie op de gebouwen en haar gebruikers zouden neerdalen.

Wat zegt dit over ons Binnenhof? Het had niet veel gescheeld, of ook wij hadden een neoclassicistisch parlamentsgebouw gehad. Na de grondwetswijziging van 1848 werden plannen gemaakt voor nieuwbouw op het Binnenhof. Zover kwam het niet: men koos ervoor het hof met lapmiddelen aan te passen aan de wensen van haar bewoners. Dat betekende dat de hofkapel (of wat daarvan over was) in 1879 het veld moest ruimen voor kantoorruimte voor de Eerste Kamer. Tot op de dag van vandaag vergaderen de medewerkers boven de stoffelijke resten van Jacoba van Beieren, Margaretha van Brieg en (heel misschien) Johan van Oldenbarnevelt. Dit is illustratief voor het parlamentsgebouw. Het Haagse hof is wars van het grote gebaar: geen imposante neostijlen voor ons, 'slechts' een bonte verzameling gebouwtjes met smalle gangen en vreemde torentjes.

Hoewel de neoclassicistische of neogotische regeringsgebouwen van onze burens er spectaculair uitzien, mogen wij dus best trots zijn op ons eeuwenoude middeleeuwse parlamentsgebouw. Zonder nu gelijk in een nationalistische riedel over eerbied voor het vaderland te vervallen, vind ik daarom dat we het Binnenhof best meer onder de aandacht mogen brengen. Uiteraard zijn de

afgelopen tijd hiertoe geslaagde pogingen gedaan. De NTR-serie *De Strijd om het Binnenhof* is een mooi voorbeeld. Maar ik zou daarnaast willen pleiten voor iets dat minder efemer is en recht doet aan de lange geschiedenis van ons hof.

Wat mij betreft beginnen we bij het begin, bij de minst bekende en ik durf ook wel te zeggen, de minst gewaardeerde periode van onze geschiedenis: de middeleeuwen. Wie weet dat het hof in de 13de eeuw begon als grafelijke residentie? En hoe die residentie er precies uitzag? Dat in de 14de eeuw een leeuw woonde op het Binnenhof was bij mediëvisten reeds bekend, maar de vondst van de botten van het dier haalde het NOS-journaal. Zo zijn er veel meer verhalen die ongetwijfeld een groot publiek aanspreken, maar die het journaal niet halen.

De tijd is rijp voor een Binnenhofmuseum, niet alleen in de fysieke wereld, maar juist ook digitaal: een plek waar bezoekers de bewoners en gebruikers van het Binnenhof kunnen ontmoeten aan de hand van de bronnen die zij hebben nagelaten. Er is nog veel onbekend over het middeleeuwse hof, maar ook dat biedt mooie kansen. Laat bezoekers kennismaken van de verschillende argumenten uit de wetenschappelijk discussie. Zo brengen we deze eeuwenoude plek tot leven en laten we zien welke unieke rol het Binnenhof in onze geschiedenis inneemt.

© Illustratie
Maarten Streefland

p.52 Elizabeth den Hartog | De Griekse inscriptie op het tympaan van de abdijkerk te Egmond

- 1 Voor de fouten in het Grieks, zie: H.G.C.M. Klomp, 'Het tympaan van Egmond. Kunst als instrument van propaganda', in: G.N.M. Vis en J.P. Gumbert (reds.), *Egmond tussen kerk en wereld*, Egmondse Studiën 2 (Hilversum 1993) 139-163, aldaar 141, noot 11.
- 2 Ibidem, 146-154.
- 3 Ibidem, 141.
- 4 M. Coens, 'Utriusque linguae peritus. En marge d'un prologue de Thierry de Saint-Trond', *Analecta Bollandiana* LXXVI (1958) 118-150, aldaar 131-137.
- 5 Ibidem, 118-150; A. Verhulst, 'L'activité et la calligraphie du scriptorium de l'abbaye Saint-Pierre-au-Mont-Blandin de Gand à l'époque de l'abbé Wichard (†1058)', *Scriptorium* XI (1957) 37-49.
- 6 W. Berschin, 'Griechische Sprache', *Lexikon des Mittelalters* 4 (München 2002) 1710-1711.
- 7 R. Neumüllers-Klausner, 'Fragen der epigrafischen Schriftentwicklung in Westfalen (1000-1300)', in: H. Giersiepen en R. Kottje, *Inchriften bis 1300. Probleme und Aufgaben ihrer Erforschung. Referate der Fachtagung für mittelalterliche und frühneuzeitliche Epigraphik*, Bonn 1993 (Opladen 1995) 47-85, aldaar 70-71.
- 8 H. Claussen, 'Zum Abtshaus des Wibald von Stablo im Kloster Corvey', in: H.F. Sennhauser (red.), *Wohn- und Wirtschaftsbauten frühmittelalterlicher Klöster*, Veröffentlichungen des Instituts für Denkmalpflege an der ETH Zürich 17 (Zürich 1996) 27-32.
- 9 Manuscript Leiden BPL 87; J.P. Gumbert, 'Egberts geschenken aan Egmond', in: J.N.M. Vis, *In het spoor van Egbert: Aartsbisshop Egbert van Trier, de bibliotheek en geschiedschrijving van het klooster Egmond*, Egmondse Studiën 3 (Hilversum 1997) 25-43.
- 10 H. Hoffmann, 'Weitere Ottonische Handschriften aus Trier', in: F.J. Ronig et al. (reds.) *Egbert Erzbischof von Trier 977-993. Gedenkschrift der Diözese Trier zum 1000. Todestag* (Trier 1993) 87-101.
- 11 S. O'Sullivan, 'Obscurity, pagan lore and secrecy in glosses on books I-II from the oldest gloss tradition', in: M. Teeuwen en S. O'Sullivan (reds.), *Carolingian Scholarship and Martianus Capella: Ninth-Century Commentary Traditions on 'De nuptiis'*, Context, Cultural Encounters in Late Antiquity and the Middle Ages 12 (Turnhout 2011) 99-122.
- 12 S. O'Sullivan, 'The Sacred and the Obscure: Greek and the Carolingian Reception of Martianus Capella', *The Journal of Medieval Latin* 22 (2012) 67-94, spec. 82-83.
- 13 O'Sullivan, *The Sacred and the Obscure*, 67-94.
- 14 O'Sullivan, *Obscurity, pagan lore and secrecy*, 99-122.
- 15 O'Sullivan, *The Sacred and the Obscure*, 86.
- 16 Gumbert, *Egberts geschenken*, 33.
- 17 C.L. Verkerk, 'Het gouden altaar van de abdij van Egmond en zijn schenkers', in: G.N.M. Vis (red.), *De abdij van Egmond. Geschreven en beschreven* (Hilversum 2002) 13-31, aldaar 14 en 22.
- 18 Ibidem, 22, noot 20.
- 19 J. Hof, *De abdij van Egmond van de aanvang tot 1573*, Hollandse Studiën 5 ('s-Gravenhage/Haarlem 1973) 315; Verkerk, *Het gouden altaar*, 22.
- 20 Gumbert, *Egberts geschenken*, 27.
- 21 Hoffmann, *Weitere Ottonische Handschriften*, 92.
- 22 W. Berschin, 'Drei griechische Majestas-Tituli in der Trier-Echternacher Buchmalerei', *Frühmittelalterlichen Studien* 14:1 (1980) 299-309.
- 23 Klomp, *Het tympaan van Egmond*, 144-145.
- 24 K. Ciggaar, 'The dedication miniatures in the Egmond Gospels: a Byzantinizing iconography?', *Quaerendo* 16-1 (1986) 30-62.
- 25 O. Oppermann, *Fontes Egmundensis* (Utrecht 1933) 73; G.N.M. Vis, 'De Historia en de Miracula Nova Sancti Adalberti', in: Vis, *Egmond tussen kerk en wereld*, 94.
- 26 E. den Hartog, *De oudste kerken van Holland, van kerstening tot 1300* (Utrecht 2002) 99-101.
- 27 Klomp, *Het tympaan van Egmond*, 159-160.
- 28 Hof, *De abdij van Egmond*, 313.

p. 60 Edwin Orsel | De Leidse Burcht opnieuw gedateerd

- 1 H. van den Ende, 'De Burcht', in: H. van den Ende et al. (reds.), *Dwars door de stad* (Leiden 2007) 24-36; K. Bosman et al. (reds.), *Bouwen in Nederland, 600-2000* (Amsterdam 2007) 96.
- 2 H.L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga en B. Olde Meierink, *1000 jaar kastelen, functie en vorm door de eeuwen heen* (Utrecht 1996) 15-111, aldaar 42.
- 3 E.D. Orsel, 'Licht in de duistere Middeleeuwen, Het Gravensteen versus de Burcht', in: H. van den Ende et al., *Dwars door de stad*, 11-23.
- 4 J. van der Hoeve, 'Backstein in den Niederlanden', in: J. Cramer en B. Perlich (reds.), *Technik des Backsteinbaus im Europa des Mittelalters* (Petersberg 2005) 125-138.
- 5 E. van der Vlist, *De Burcht van Leiden* (Leiden 2001) 63-73; Orsel, *Licht in de duistere Middeleeuwen*, 17.
- 6 Vlist, *De Burcht van Leiden*, 63-73.
- 7 D.J. de Vries, 'Vergelijkend natuurwetenschappelijk dateringsonderzoek', *Bulletin KNOB* 99:3 (2000) 74-84.
- 8 Ringbom et al, 'The Use of Mortar Dating in Archaeological Studies of Classical and Medieval Structures', *Proceedings of The Second International Congress on Construction History* (Cambridge 2006) 2613-2633.
- 9 Ibidem, 2613.
- 10 Ringbom et al., 'Dating Ancient Mortar', *American Scientist* 91-2 (2003) 130.
- 11 Ringbom, *The Use of Mortar Dating*, 2623.
- 12 Ibidem, 2626-2627.
- 13 Vlist, *De Burcht van Leiden*, 36-40. Van der Vlist vraagt zich overigens af of de belegering wel betrekking heeft op de Burcht.
- 14 Janssen, *1000 jaar kastelen*, 54-55; Bosman, *Bouwen in Nederland*, 27, 93, 210.
- 15 Janssen, *1000 jaar kastelen*, 37, 42-48.
- 16 E. van der Vlist, 'Mist over de stad, Leiden rond 1200', *Eeuwig Leiden* (Leiden 2008) 15-16; Janssen, *1000 jaar kastelen*, 31; E. Röell, 'Die gräflichen Säle auf den Binnenhof Architektur und bauhistorische Untersuchung', in: G. von Büren, H.H. Häffner en G.U. Grossman (reds.), *Burgen und Schlösser in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland* (München 2004) 35-48, 44.
- 17 Janssen, *1000 jaar kastelen*, 31.
- 18 R.C.J. van Maanen, *De geschiedenis van een Hollandse stad*, deel 1, tot 1574 (Leiden 2002) 25; E.H.P. Cordfunke, 'Familielaties en dynastieke belangen', *Wi Florens* (Utrecht 1996) 20-37, 24.
- 19 D.E.H. de Boer, 'Wi Florens... Grafelijk machtspeel in een Europees decor', *Wi Florens*, 10-17, 12; Cordfunke, *Familielaties*, 23.
- 20 De Boer, *Wi Florens*, 11; Cordfunke, *Familielaties*, 21; E.H.P. Cordfunke, 'Der keerlen God?', in: *Wi Florens*, 340-354, 346, 353.
- 21 Cordfunke, *Den keerlen God?*, 345-350, 353.
- 22 Cordfunke, *Familielaties*, 30-31; Cordfunke, *Den keerlen God?*, 346.
- 23 Röell, *Die gräflichen Säle*, 43: dendrochronologische dateringen noordtoren Ridderzaal 1276 of later, na 1278 ±6 jr. en 1288 ±6 jr.. Dendrochronologische dateringen zuidtoren Ridderzaal 1288 ±6 jr. (twee keer), 1289 ±6 jr. en 1285 ±6 jr. Röell, *Die gräflichen Säle*, 37: Gerard van Leyden was toezichhouder van de bouw van de grote zaal in Den Haag.
- 24 Bosman, *Bouwen in Nederland*, 220; Cordfunke, *Den keerlen God?*, 353; Janssen, *1000 jaar kastelen*, 31; Röell, *Die gräflichen Säle*, 40-41.
- 25 Bosman, *Bouwen in Nederland*, 221.
- 26 R. Allen Brown, M. Prestwich en C. Coulson (reds.), *Europese kastelen, een historisch reisboek* (Bussum 1981) 52-53.
- 27 Janssen, *1000 jaar kastelen*, 56-58; R.P. Graaf, 'De kastelen van Floris V als instrumenten van zijn machtspolitiek', *Wi Florens*, 177-182. Floris' verovering vertoont sterke overeenkomsten met de verovering van Wales door Edward I.
- 28 Voor de dateringen van de kastelen is gebruik gemaakt van de digitale versie van de Rijmkroniek van Holland (366-1305), via: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Rijmkroniek>.
- 29 Janssen, *1000 jaar kastelen*, 56-58.
- 30 Graaf, *De kastelen van Floris V*, 181; R. de Graaf, *Oorlog om Holland, 1000-1375* (Hilversum 1996) 272.
- 31 Ibidem.
- 32 Cordfunke, *Den keerlen God?*, 353.

- 33 F. Lugt, *Het goed van Oestgeest, De Middeleeuwen in Oegstgeest, Poelgeest, Kerkwerf, Rijnsburg en Nieuw-Rhijngest* (Leiden 2009) 79-80.
- 34 Janssen, *1000 jaar kastelen*, 56.
- 35 Rijksgebouwendienst (RGD), *Voorhout, Ruïne van Teylingen, Sassenheim, Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling* (Den Haag 1994) V, 23-24.
- 36 RGD, *Voorhout*, 7: Na een reeks heren van Teylingen viel het leengoed in 1283 terug aan de Graaf van Holland, die het daarna nooit meer als leen heeft uitgegeven.
- 37 RGD, *Voorhout*, IV-VI, 67-69.
- 38 Dit artikel verscheen in een vrijwel gelijke opzet in 2012: E.D. Orsel, 'De Burcht in beweging' in: B. Aarts et al. (reds.), *Ambitie in steen, Bijdragen tot de kastelenkunde in Nederland* (Wijk bij Duurstede 2012).

p. 70 Sterre Berentzen | Niet alleen 'Totten armen behoef'

- 1 Dit artikel is gebaseerd op mijn scriptie onderzoek (2021) voor de bachelor Religiewetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam. Hierin onderzocht ik hoe het Oude Gasthuis in Amsterdam een religieuze instelling was ten behoeve van de Amsterdamse bevolking vanuit het concept van *Civic Religion*.
- 2 Bas de Melker, *Metamorfose van stad en devotie. Ontstaan en conjunctuur van kerkelijke, religieuze en charitatieve instellingen in Amsterdam in het licht van de stedelijke ontwikkeling, 1385-1435* (Universiteit van Amsterdam 2002) 1. De handelseditie van dit belangrijke proefschrift verscheen in 2021 onder dezelfde titel bij uitgeverij Verloren.
- 3 Dit leidde in 2002 tot zijn bovengenoemde proefschrift.
- 4 Anita Boele, *Leden van één lichaam. Armenzorg in de Noordelijke Nederlanden* (Amsterdam 2013) 19.
- 5 In 1207 werd het officiële aantal werken op zeven gesteld: de hongerigen voeden, dorstigen te drinken geven, naakten kleden, vreemdelingen onderdak bieden, zieken verzorgen, gevangenen bezoeken en doden begraven.
- 6 Jan Wagenaar, *Amsterdam, in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, scholen, schutterye, gilden en regeeringe* IV, deel III (Amsterdam 1765) 241.
- 7 Marijke Carasso-Kok en Cornelis L. Verkerk, 'Eenheid en verdeeldheid', in: Marijke Carasso-Kok (red.), *Geschiedenis van Amsterdam, I: Een stad uit het niets. Tot 1578* (Amsterdam 2004) 208-209. In 1492 werd het stadhuis uitgebreid, waardoor het Oude Gasthuis werd gedwongen te fuseren met het Sint-Pietersgasthuis.
- 8 De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, 66.
- 9 Keurboek A is opgesteld in de periode 1413-1494, maar bevat keuren die al eerder van toepassing waren.
- 10 Joh. C. Breen, *Rechtsbronnen van Amsterdam* (Amsterdam 1902) keurboek A, eerste gedeelte, 61-62. Het gaat hier om keur LIII.
- 11 Ibidem, keurboek A, tweede gedeelte, 249. Het gaat hier om keur CCCCXCVI.
- 12 Ibidem, 274. Het gaat hier om keur DLI.
- 13 Boele, *Leden van één lichaam*, 52.
- 14 Hoewel de oudste legger van het Oude Gasthuis gedateerd wordt tussen 1410 en 1416, constateert Bas de Melker dat de eerste legger waarschijnlijk moet zijn aangelegd rond 1370. Hij baseert zijn conclusie op de muntsoorten die in de legger gebruikt worden. Bas de Melker, *Devotie in een kloosterloze samenleving. Leggers als bron voor beginstigingsgeschiedenis*, Stichting Middeleeuwse Archieven Amsterdam (2023, te verschijnen).
- 15 Stadsarchief Amsterdam (SAA), Archieven van de Gasthuizen, inv.nr. 6: 3.
- 16 SAA, 342, inv.nr. 6: 11.
- 17 Ibidem, 20.
- 18 Ibidem, 6.
- 19 De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, 83.
- 20 Jaco Zuiderduijn, 'Pap en brood tijdens de oude dag. Gepensioneerden in Amsterdam aan het eind van de middeleeuwen', *TSEG - The Low Countries Journal of Social and Economic History* 12:3 (2015) 23-49, aldaar 26-28.
- 21 SAA, 342, inv.nr. 6: 42.
- 22 Ibidem, 46.
- 23 De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, 251-252.
- 24 Zuiderduijn, 'Pap en brood', 27.

25 De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, 246.

26 Ibidem, 259-264.

p. 84 Christiaan Veldman | Een getijdenboek op maat

- 1 H.L.M. Defoer, A.S. Korteweg en W.C.M. Wüstefeld, *The Golden Age of Dutch Manuscript Painting* (New York 1990) 273-277; W.C.M. Wüstefeld, *Middeleeuwse boeken van het Catharijneconvent* (Zwolle 1993) 67-70.

p. 96 Henk Looijesteijn | Adelbertusakker, Egmond-Binnen

- 1 N.N., 'Egmond-Binnen, H. Adalbert (Adelbertus)', *Bedevaart en Bedevaartplaatsen in Nederland* (geraadpleegd op 8-12-2022, via: <https://www.meertens.knaw.nl/bedevaart/bol/plaats/195>).

Over de auteurs

Elizabeth den Hartog is als docent verbonden aan het Leiden University Centre for the Arts in Society. Zij is gespecialiseerd in middeleeuwse architectuur in samenhang met de beeldhouwkunst en inrichting van zowel kerken als kastelen. Momenteel is zij bezig met een uitgebreide studie naar de Nederlandse bouwinscripties van voor 1600.

Sanne Frequin is kunsthistoricus en promoveerde op de middeleeuwse grafmonumenten van de graven van Holland, Zeeland en Henegouwen (2021). Zij is universitair docent digitale kunstgeschiedenis (Universiteit Utrecht) en onderzoekt de digitalisering van kunstwerken en toepassing daarvan in wetenschappelijk onderzoek en educatie. Ze werkt momenteel aan een digitale reconstructie van de hofkapel van het Binnenhof.

Sterre Berentzen doet een master Religion and Cultural Heritage aan de Rijksuniversiteit Groningen en werkt daarnaast voor het Huygens Instituut, waar zij zich bezighoudt met archiefstukken van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Haar interesse ligt bij middeleeuws en vroegmodern religieus erfgoed en de functie die dit heeft in het heden.

Edwin Orsel is bouwhistoricus bij Erfgoed Leiden en Omstreken. In 2020 promoveerde hij op een onderzoek

naar kapconstructies op Leidse huizen tussen 1300 en 1800. Hij publiceert regelmatig over bouwhistorische onderwerpen en kastelen.

Christiaan Veldman studeerde Middeleeuwse en Vroegmoderne Geschiedenis en Kunstgeschiedenis aan de Universiteit Leiden. Hij is verbonden aan Museum Catharijneconvent als junior conservator middeleeuwen. Hij werkt momenteel aan de nieuwe collectiepresentatie van het museum. Hij is redacteur van *Holland. Historisch Tijdschrift*.

Henk Looijesteijn studeerde Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en behaalde zijn doctoraat aan het Europees Universitair Instituut te Florence. Hij is werkzaam als historisch ondernemer en fellow aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam, en schrijft onder andere over filantropische geschiedenis.

Ad van der Zee studeerde Middeleeuwse Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is sinds 2012 verbonden aan het Erfgoedhuis Zuid-Holland en houdt zich daar onder meer bezig met de geschiedenis van de trekvareten en militair erfgoed. Hij is redacteur van *Holland. Historisch Tijdschrift*.

Adelbertusakker, Egmond-Binnen

Henk Looijesteijn

Ze kwamen 26 juni 2022 aan met de auto en werden later plechtig terug gedragen naar de abdij: de relieken van de 8ste-eeuwse heilige Adalbert, apostel van Kennemerland, naamgever en beschermheilige van de Abdij van Egmond. Op deze stralende zomerdag vierden de abdij en de parochianen van Egmond-Binnen dat het die dag iets meer dan 1100 jaar geleden was dat de West-Friese graaf Dirk, stamvader van het Hollandse gravenhuis, en bisschop Balderik van Utrecht Adalberts resten lieten opgraven en overbrengen naar waar nu de abdij staat. Egmond was toen nog geen mannenabdij maar een nonnenklooster en de aanstoot tot deze *translatio* was een droom van een plaatselijke non genaamd Wilfsit, waarin Adalbert aan haar was verschenen.

Wat het voor Dirk bijzonder feestelijk maakte was dat hij van de koning op 15 juni 922 een grote schenking van grondbezit in dit gebied had gekregen. Door het gebeente van Adalbert te verplaatsen naar het door hem gestichte klooster zal hij dat van inkomsten hebben willen voorzien: er kwamen namelijk al langer mensen naar het graf van de heilige om te bidden om voorspraak en te worden genezen. De herbegraving van Adalbert was dus ook een belangrijk ogenblik in de vorming van het graafschap Holland.

Van Adalbert is weinig meer bekend dan dat hij, net als de veel beroemdere Willibrord (658-739), een Angelsaksische missionaris was die zich in

Kennemerland vestigde en daar het christendom verkondigde. Na zijn dood werd hij vereerd in een bij zijn graf gebouwd kerkje. Ook nadat hij was verplaatst bleef de plek van dat graf mensen trekken, want in het gat was een geneeskrachtige bron ontstaan, de Adelbertusput. In de late middeleeuwen trokken de monniken met pelgrims op 15 en 25 juni in processie van de abdij naar de put. Zelfs koningen kwamen op bedevaart naar Egmond.

Voordat de abdij in 1573 werd verwoest waren Adalberts relieken in veiligheid gebracht en eeuwenlang verbleven ze in een aantal kerken in Kennemerland. Gelovigen bleven intussen naar de put komen. Na de bouw van de moderne abdij in de 20ste eeuw werden in 1984 de relieken van Adalbert daar opnieuw ondergebracht. Het rijke roomse leven is reeds lang voorbij en het aantal intredes is zeer gering, maar Egmond is na elf eeuwen nog altijd een knooppunt van spiritualiteit.

Geen wonder dat de monniken met een soort *re-enactment* van de *translatio* stil wilden staan bij die lange geloofstraditie. Compleet met bisschop, zonder graaf, maar wel met twee vertegenwoordigers van *Holland. Historisch Tijdschrift*. Op 26 juni stond de Adelbertusakker vol met monniken, nonnen en gelovigen, werd voluit gezongen – met bijstand van duchtig kwinkelerende vogeltjes – en werden daarna de relieken van de heilige in optocht weer teruggebracht naar de abdij. Kinderen en jongeren droegen de baar met de relieken. Zelfs het verkeer stopte netjes toen de processiestoet de provinciale weg moest oversteken. Alsof het nog de middeleeuwen was.¹

Holland Historisch Tijdschrift is een driemaandelijks uitgave van de Stichting Historisch Tijdschrift Holland en wordt kosteloos verspreid onder de donateurs.

Redactie – Romy Beck, Marieke Dwarswaard, Jaap de Haan, Lotte van Hasselt (eindredactie), Frank de Hoog, Merle Lammers, Wouter Linmans, Ramona Negrón, Arjan Nobel (hoofdredeactie), Roosje Peeters, Maarten Streefland (illustrator), Marloes Vreugdenhil, Christiaan Veldman, Laurien van der Werff en Ad van der Zee.

Kopij – Kopij voor *Holland Historisch Tijdschrift* moet conform de richtlijnen van de redactie voor stijl, notenapparaat en dergelijke worden ingediend bij de redactiesecretaris van *Holland*, Marieke Dwarswaard, via info@tijdschrift holland.nl. De richtlijnen van de redactie zijn verkrijgbaar bij de redactiesecretaris, of kunnen worden geraadpleegd op de website: www.tijdschrift holland.nl. Publicaties ter bespreking of aankondiging in *Holland* gaarne zenden aan de boekenredacteur: Jaap de Haan, Vechtoever 15, 3555 SX Utrecht.

Stichting Historisch Tijdschrift Holland – Stichting Historisch Tijdschrift Holland stelt zich ten doel de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland en de kennis van en belangstelling voor de geschiedenis van Holland onder een breed publiek te bevorderen.

Secretariaat en donateursadministratie – Aanmeldingen, adreswijzigingen en overige vragen over de donateursadministratie gaarne zenden aan de administratie ten name van Roosje Peeters, e-mail: donateurs@tijdschrift holland.nl, telefoon: 071-527 2699. Minimale donatie: € 41,- per kalenderjaar (buiten Benelux: € 55,-), voor studenten € 21,- te storten op bankrekening NL58ABNA0590346075 (BIC ABNANL2A) t.n.v. Stichting Historisch Tijdschrift Holland donateursadministratie te Amsterdam. Nieuwe donateurs krijgen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van het tijdschrift *Holland* toegezonden. Losse nummers zijn te bestellen via de webwinkel (www.tijdschrift holland.nl/winkel) of via info@tijdschrift holland.nl.

De redactie van *Holland* heeft er naar gestreefd de rechten van de illustraties volgens wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog wenden tot de eindredacteur: Lotte van Hasselt, Avogadrostraat 5-2, 1098 SN Amsterdam, e-mail: l.j.m.vanhasselt@uva.nl

Afbeeldingen omslag – Boven: Het timpaan van de abdij van Egmond. Anoniem, 1121-1132. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Onder: Het Muiderslot, een 'modern' vierkant bakstenen kasteel. Foto: L.J. Smals, 2010.

Afbeelding Holland BLOC – Folio uit het Breviarium: Ten Hemelopneming Maria. Collectie Museum Catharijneconvent, Utrecht, OKM h3, fol. 163v.

ISSN 0166-2511 ISBN 9789070403836

© 2023 Stichting Historisch Tijdschrift Holland. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Basisontwerp	Studio Els Zweerink
Productie	Verloop Drukkerij
	Ohmweg 31, 2952 BD
	Alblasserdam
	info@verloop.nl

HOLLAND

historisch tijdschrift

